

Nr. 1 April
76. årgang 2003

Jurist- og
Økonomforbundets
Forlag

Øko no mi & Poli tik

Økonomi & Politik

76. årgang nr. 1. April 2003

Økonomi & Politik er et samfundsvidenskabeligt tidsskrift, der orienterer sine læsere om grænsefeltet mellem økonomi og politik. Økonomi & Politik udkommer 4 gange årligt.

Redaktion og bestyrelse:

Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi, Formand: Lektor Lars Bille, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

Ansvarshavende redaktør:

Kontorchef Peter Nedergaard, Beskæftigelsesministeriet
Holmens Kanal 20
1060 København K.
Telefon 33 92 59 00
E-mail: pne@bm.dk

Anmeldelsesredaktion:

Lektor Lars Bille, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

Redaktionsudvalg:

- Lektor Lars Bille, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet
- Lektor Carsten Due-Nielsen, Institut for Historie, Københavns Universitet
- Professor Egil Fivelsdal, Institut for Organisation og Arbejdssociologi, Handelshøjskolen i København
- Lektor Finn Tarp, Økonomisk Institut, Københavns Universitet
- Lektor, dr.polit. Niels-Henrik Topp, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet
- Lektor Hans Jørgen Nielsen, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet
- Professor Niels Thomsen, Institut for Historie, Københavns Universitet
- Professor Steen Thomsen, Institut for Udenrigshandel, Handelshøjskolen i København
- Direktør Peter Wendt, Investeringsforenings Rådet

Produktion, administration og markedsføring

Jurist- og Økonomiforbundets Forlag
Lyngbyvej 17
Postboks 2702
2100 København Ø
Telefon 39 13 55 00
Telefax 39 13 55 55
e-mail: oekpol@djof.dk
http://www.djof-forlag.dk

Årsabonnement

- Privatpersoner: kr. 375,00
 - Institutioner, organisationer, virksomheder: kr. 475,00
- Priserne er inkl. moms

Tryk: Gentofte Tryk
ISSN 0030-1906

Indhold

Redaktionelt forord

1

TEMA: ARBEJDSBEGREBER

Begrebet arbejde i et bæredygtighedsperspektiv

2

Helge Hvid & Henrik Lund

Hinsides frihed og villighed

24

Morten Nissen

Det handlende og integrerende menneske i arbejdslivet

44

Kjeld Nielsen

Arbejdssamfundet - Weber og Durkheim om arbejdsetik og samarbejdsetik

53

Gorm Harste

KRONIK

Politisk kronik 2. halvår 2002

67

Lars Bille

ANMELDELSER

79

- The Politics of Justification
- Bevægelser i Demokrati
- Magtfordelingen mellem interesseorganisationer og det repræsentative demokrati
- Retskulturer

Hermed indkaldes til generalforsamling i
Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi
den 26. maj 2003 i DJØF Forlaget's lokaler kl. 17.00
Dagsordenen er fastsat i henhold til vedtægterne

Forord

Temaet i dette nummer af *Økonomi & Politik* er begrebet »arbejde«, som er atomet i enhver samfundsøkonomisk og -politisk analyse. Sigtet er at give et indtryk af både de varierende opfattelser af arbejdsbegrebet og disse opfattelsers relevans for den nutidige samfundsudvikling.

I den første artikel analyserer *Helge Hvid* og *Henrik Lund*, hvordan det klassiske arbejdsbegreb relaterer sig til bæredygtighed og udfordres af spørgsmålet om bæredygtighed. Med udgangspunkt i en filosofisk og sociologisk afklaring af arbejdets karakter og indhold sættes bæredygtighed i forbindelse med hverdagens praksis på et teoretisk niveau.

I den næste artikel analyserer *Morten Nissen* begrebet »frivilligt arbejde« inden for det sociale område og de arbejdsbegreber, som gør sig gældende i den forbindelse.

Derefter analyserer *Kjeld Nielsen* omvendt det sædvanlige lønarbejde, hvortil der stilles stadig flere krav om at skulle bidrage til den sociale integration. Virksomheder, hvor beslutningstagerne i forvejen er socialt engagerede, er bedst til dette.

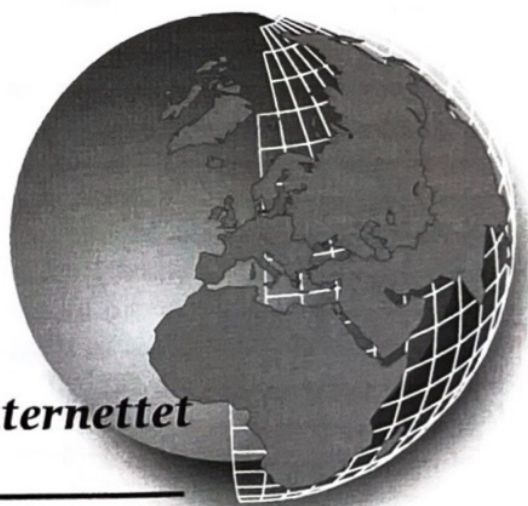
Endelig analyserer *Gorm Harste* arbejdsetikken og samarbejdsetikken hos Max Weber og Emile Durkheim med henblik på den nutidige udvikling, som han kendetegner som individualiseret autokrati (selvstyre) med udgangspunkt i kulturel indlæring.

Afslutningsvis bringes en politisk kronik af *Lars Bille*.

Peter Nedergaard
Redaktør

**Øko
no
mi
Poli
tik**

*Se tidsskriftets
hjemmeside på Internettet*

<http://www.djoef.dk/forlag/oekpol/>

Begrebet arbejde i et bæredygtighedsperspektiv

Helge Hvid & Henrik Lund,
Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, Roskilde Universitetscenter

Indledning

Arbejdet er rigdommens kilde. Det blev stadfæstet af oplysningstidens klassiske økonomer. Arbejdet kan dog også være kilden til social elendighed og naturødelæggelse. Det oplevede de arbejdende masser ved industrialiseringens gennembrud, og det opleves af arbejdsløse, nedslidte, udstødte og marginaliserede i dag. Arbejde som produktiv aktivitet på arbejdspladserne og i hjemmene, skaber rigdom men bidrager også til at udtømme naturens rigdomme. Hverdagslivets arbejdsaktiviteter synes derfor at være en central faktor for udvikling af bæredygtighed og samfundsmæssig ansvar (social responsibility) som i disse år fejer hen over erhvervslivet. Hovedlinien her er, at bæredygtighed opnås gennem øget kontrol og styring, som arbejdet skal underlægges. Der er kun i meget begrænset omfang øje for, at bæredygtighed kan etableres af bevidste, kreative og intentionelle producenter. Dermed forskertser bæredygtighedsbestræbelserne sig fra muligheden for at blive en aktiv del af hverdagens praksis, og den unddrager sig den viden og det engagement der findes blandt bevidste producenter som kunne være et kraftigt bidrag til en bæredygtig udvikling. I denne artikel undersøges hvordan det klassiske arbejdsbegreb relaterer sig til bæredygtighed og udfordres bæredygtighed. Med udgangspunkt i en filosofisk/sociologisk afklaring af arbejdets karakter og indhold indskrives bæredygtighed i hverdagens praksis på et

teoretisk niveau, og der opstilles nogle centrale kriterier for et bæredygtigt arbejde.

Bæredygtighed og det levende arbejde

Bæredygtighed er vor tids største udfordring. Bæredygtighed handler om en omsorgsfuld omgang med mennesker og natur, så de ressourcer menneskene og naturen rummer, kan vare ved. Bæredygtighed er et holistisk begreb der stadig er under udvikling. Begrebet, som det først blev fremstillet af Brundtlandkommissionen (1997), sammenfatter de centrale »reproduktionsproblemer« som knytter sig til de sociale, miljømæssige og økonomiske forhold i samfundet. Bæredygtighed er en udfordring for hele samfundet – fra det lokale samfund til det globale samfund og fra arbejdet ved kødgryderne i hjemmene til arbejdet i storindustriens produktionshaller.

Når det gælder bæredygtighed knyttet til husholdningerne og lokalområderne, beror mange af de løsningsinitiativer der arbejdes med, på aktive, ansvarsbevidste og kompetente borgere, der reducerer deres energiforbrug, sorterer affaldet, integrerer handicappede og mennesker med anden social baggrund osv. Aktiviteter knyttet til Agenda 21 er et eksempel på det (Halkier 1999).

Når det kommer til markedsorienteret produktion og lønnet arbejde har bæredygtighedsbestræbelserne imidlertid en helt anden karakter. Her beror bæredygtighedsbestræ-

belserne på overordnet fysisk planlægning, regulering, miljømanagement, virksomhedernes personalepolitik og det sociale ansvar der er knyttet dertil etc. Når producenterne er uberoende borgere i husholdningerne og lokalområderne, bliver de inddraget som subjekter i udviklingen af bæredygtighed. Når producenterne er lønmodtagere, er de tavse brikker i en stadig mere forfinet planlægning og styring mod mere bæredygtighed.

Efter vores opfattelse kunne inddragelse af lønmodtagerne, som aktive, skabende og levende mennesker i bestræbelserne på at udvikle bæredygtighed, give meget ny energi i udviklingen mod større bæredygtighed, og samtidig kunne bæredygtighedsbestræbelserne være en kilde til udvikling af arbejdslivets kvalitet (Hvid & Lund 2002). Ved at inddrage det levende arbejde i udviklingen af bæredygtighed kan denne udvikling få andel i den umådelige energi der ligger i lønmodtagernes kreativitet og innovative kraft. Ligeledes kan lønmodtagernes selvstændige netværk, i form af faglige fællesskaber og lokal tilknytning, blive en faktor for udvikling af bæredygtighed. Uden inddragelse af medarbejdernes indgående kendskab til problemer, barrierer og muligheder på »gulvet« i virksomheden vil bæredygtighedsinitiativerne generere modstand, være fejlprioriterede og have karakter af halve løsninger pga. manglende helhedsperspektiv. Samtidig vil støtten til en bæredygtig udvikling være langt større, hvis bæredygtighed ikke blot blev oplevet som et yderligere krav i en overbelastet hverdag, men i stedet blev set som et middel til at løse nogle af dagligdagens problemer – hvilket ret beset er hele ideen med bæredygtighed. Et aktivt engagement i bæredygtighed, knyttet til det daglige arbejde, kunne således bidrage til at reducere den udbredte fremmedgørelse i arbejdet, og der ville opstå nye muligheder for at tilpasse arbejdet til individuelle behov og udviklingsønsker. Inddragelse af de direkte producenter i bæredygtighed har således et dobbelt sigte: Dels »at gøre de

rigtige ting« gennem mobilisering af medarbejdernes unikke subjektive ressourcer, fordi deres erfaringer, kompetence og motivation er en forudsætning for bæredygtighedsbestræbelsernes succes. Dels at »gøre tingene rigtigt« ved at inddrage medarbejderne som politiske stemmer og dermed tilføre bæredygtighedsbestræbelserne legitimitet og arbejdslivets kvalitet.

Realiseringen af disse muligheder er imidlertid ikke umiddelbart oplagte, fordi der gennem mere end 100 år er pågået stærke bestræbelser på at tage livet ud af det menneskelige arbejde. En bestræbelse, som bl.a. kan aflæses i socialvidenskabernes udvikling.

I den økonomiske videnskab forsvandt arbejdet som levende proces med den neoklassiske økonomi. I sociologien spillede det levende arbejde en central rolle i det meste af det 20. århundrede, men i århundredets sidste par årtier blev det levende arbejde også fortrængt herfra som en central kategori. Af samfundet forstås arbejdet ikke længere som kilden til udvikling af den enkelte, og som den centrale relation mellem menneske og natur. Det der står tilbage er en instrumentelt orienteret arbejdsvidenskab i det tværfaglige felt mellem naturvidenskab, psykologi og samfundsvidenskab, som studerer hvad der skal til for at arbejderne er sund, glad, motiveret og produktiv.¹

Denne venden det levende arbejde ryggen er ikke kun et udtryk for, at arbejdets verden er fremmed for videnskabsmanden som færdes på åndens parnas. Det er også udtryk for at arbejdet på mange måder er blevet degraderet. Bureaukratiet, som Max Weber beskrev det, har gjort arbejdet styret og kontrolleret. Scientific management som den blev lanceret af Frederick W. Taylor, har gjort arbejdet ensidigt og instrumentelt. Fleksibiliteten, fremført af moderne management, har efter manges opfattelse gjort arbejdet og den arbejdende rodløs (Sennett 1999). Holdnin-

ger og livsperspektiver er ikke i samme grad som tidligere bestemt af arbejdet – arbejdet spiller ikke længere den samme rolle som social kategori der definerer befolkningen i adskilte klasser og sociale grupper (Offe 1984).

Vores påstand er imidlertid, at alle bestræbelserne på at tage livet ud af arbejdet er dømt til at mislykkes, fordi arbejdet spiller en så fundamental rolle i menneskets natur og historie. Det er ikke muligt at leve med et dødt arbejde der er gennemkontrolleret og instrumentaliseret. En aflivning af arbejdet vil i sin konsekvens være en aflivning af mennesket som sådan. Den fulde kontrol og afpolitisering af arbejdet er en styringsdrøm (–et mareridt), som aldrig kan realiseres fuldt ud. Mennesker vil altid forholde sig til det nyttige og unyttige, det gode og det dårlige i det de laver, arbejdet vil altid være knyttet til en grad af fagstolthed, arbejdet vil altid indeholde elementer af eksperimenteren og kreativitet. Netop ved at knytte bæredygtighedsbestræbelserne til livstegnene i arbejdet vil bæredygtighedsbestræbelserne få ny energi og arbejdet ny kvalitet.

Vi vil derfor i denne artikel trække det levende arbejdsbegreb frem af mølposen, og give det en placering i de aktuelle bestræbelser på at skabe bæredygtighed. Først undersøger vi hvor arbejdsbegrebet blev af i den økonomiske videnskab for godt 150 år siden. Derefter vil vi undersøge hvor arbejdsbegrebet blev af i sociologien for ca. 20 år siden. Så vil vi udfolde begrebet om det levende arbejde, med udgangspunkt i den klassiske økonom, som har det mest udfoldede og det mest positive arbejdsbegreb – nemlig Karl Marx. Marx vil vi konfrontere med en af hans store kritikere, Hannah Arendt, som også havde et meget udfoldet arbejdsbegreb. Ved hjælp af dem vil vi udlede et arbejdsbegreb der relaterer sig til dagens bæredygtighedsforståelse.

Artiklens perspektiv er ikke kun teoretisk. Perspektivet er også at bidrage til et arbejds-

begreb som kan bruges konstruktivt i den aktuelle politik, knyttet til bæredygtighed og arbejdets kvalitet.

Arbejdsbegrebet i historisk perspektiv

»Arbejde« er et meget omfattende og komplekst begreb, omfattende rengøringsassistentens, juristens og skuespillerens lønnede aktiviteter. Det bliver ikke mindre kompliceret af at rengøringsassistenten, juristen og skuespilleren også arbejder ulønnet i køkkenet, i haven og i den lokale beboerforening. Det er da også forskelligt hvad der igennem historiens løb er blevet regnet som arbejde, og hvad der ikke er regnet som arbejde, og den værdi og værdighed arbejdet er blevet tillagt har ændret sig meget i historiens gang. Hvis det levende arbejde skal være et centralt element i en bæredygtig udvikling skal arbejdsbegrebet udvikles og gamle positioner skal måske genopdages. Derfor laver vi her en ultrakort gennemgang af arbejdsbegrebets historie, og på den baggrund fremdrager vi 4 temaer i arbejdsbegrebet, med særlig relation til bæredygtighed.

Før de stedbundne og klassesdelte agrare samfund – i jæger- og samlersamfund og i nomadesamfund – var der intet begreb for arbejde. Der var forskellige konkrete betegnelser for forskellige gøremål, og disse havde, for det meste, samtidig en religiøs betydning. Først med det klassesdelte agrare samfund, med slaver og herrer og et præsteskab, opstår »arbejdet« som en betegnelse på de nedvurderede og slidsomme aktiviteter slaver og senere livegne bønder blev tvunget til at lave. I middelalderens agrarsamfund var håndværkernes arbejde endnu mere nedvurderet af de mest magtfulde kræfter i samfundet, end de livegne bønder var det, fordi de stod uden for agrarsamfundets orden (Helldén 1979).

I de før-kapitalistiske samfund var natur og samfund ikke adskilt. Dette ændrede sig ved indgangen til det moderne samfund. Med lønarbejdets udbredelse sker der en frisættel-

se af arbejdet fra fysisk og korporlig tvang, bønderne »frisættes« fra jorden og egnen, som de tidligere tilhørte, og gradvist løsrives arbejdet både fra naturens og menneskers rytme. I Europa blev der taget store skridt i denne forandring i 1700 tallet – i oplysningstiden. Oplysningsfilosofien var optaget af nytte, arbejdet som kilde til rigdom og fremgang, og ikke mindst var den optaget af naturudnyttelse båret frem af den spirende naturvidenskab. Oplysningsfilosofiens opgradering af arbejdet var kædet sammen med en nedgradering af naturen, idet indsigt i naturens love blev brugt til at effektivisere undertvingelsen af naturen under menneskenes arbejde for at gøre naturen nyttig. De ideer og sociale praksisser, der bragte arbejdet frem på scenen som et centralt og positivt samfundsmæssigt begreb, førte efterhånden til de naturrelaterede bæredygtighedsproblemer vi kender i dag: Den ubegrænsede naturudnyttelse førte til naturødelæggelse. Det nye effektivitetsorienterede arbejdssamfund måtte løsrive sig fra det feudale samfunds fastlåste traditioner og skikke. Effektivitet, omstilling, industrialisering, byudvikling, opbrud i lokaltilknytning, i familiemønstrene og traditioner, skabte en række »sociale bæredygtighedsproblemer«, i første omgang som en ubønhørlig eksplosion i fattigdom og social elendighed i vores del af verden i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet.

I kapitalismens første århundrede var forøgelsen af arbejdsdagen og reduktion af lønnen det primære middel til at forøge det økonomiske udbytte af arbejdet. Efterhånden bliver den mere intensive udnyttelse af arbejdet det primære middel til økonomisk fremgang. Arbejdsproduktiviteten øges gennem en uhyre omfattende teknologiudvikling, som skaber en større og større afstand mellem den arbejdende og naturen. Arbejdsorganisationen udvikles efter tayloristiske ideer, med opsplitning og standardisering som gør det vanskeligere for den enkelte arbejder at overskue

sin plads i det samlede system. Den udviklingsdynamik arbejdet er underlagt, skaber en omfattende fremmedgørelse – lønarbejderen er fremmedgjort fra produktionsapparatet, hvor han selv kun er et lille »tandhjul«, han er fremmed for arbejdsdelingen, som er skabt af andre, han er fremmed for naturen, fordi han arbejder i en menneskeskabt verden og han er fremmedgjort fra produktet, som han måske knapt kender.

Dette fremmedgjorte lønarbejde er kernen i efterkrigstidens fordistiske samfundsmodel, gennemsyret af en produktivitetsoverorienteret udviklingsoptimisme. Her skabes en alliance mellem lønarbejdere der bidrager til øget produktivitet, industri der sikrer økonomisk vækst og beskæftigelse, og endelig er der en velfærdsstat der skaber balance i økonomien og social sikkerhed. Indlejret i denne udvikling var en tro på, at hvis produktiviteten var i orden så var der ingen grænser for udvikling af forbruget og eksternaliteterne var ubetydelige (Gotlieb 2001). Udviklingen af arbejdet, i overensstemmelse med de tayloristiske principper og den fordistisk organiserede masseproduktion, har ført samfundet til den økologiske og sociale grænse og startet en eftersøgning på en alternativ bæredygtig model for samfundets udvikling. Det fordistiske produktionsparadigmes rationalitet er under kraftigt opbrud, men fortsat en væsentlig del af den rige verdens orden og dermed en del af det dominerende arbejdsbegreb.

I slutningen af det 20. århundrede vokser den post-fordistiske produktionsmodel frem, med vægt på fleksibilitet, kundeorientering, udvikling af de menneskelige ressourcer, individualisering og service. De individuelle udviklingsmuligheder bliver større, og det samme gør den individuelle usikkerhed. I familierne er både mand og kvinde på arbejdsmarkedet, og organiseringen af arbejdet i hjemmet bliver i stigende grad et offentligt anliggende. Velfærdsstaten svækkes og bæredygtighedsproblemerne, som tidligere kunne

parkeres i staten, bliver nu også et anliggende for lokalområder, virksomheder, nationale og internationale organisationer.

Af denne kortfattede skitsering af arbejdets historiske udvikling kan uddrages 4 centrale temaer i arbejdsbegrebet, som har stærke relationer til bæredygtighedsbegrebet. A. Arbejde og natur. B. Arbejde, nødvendighedens rige og frihedens rige. C. Lønnet og ulønnet arbejde. D. Arbejde og udvikling.

Arbejde og natur

Det er igennem arbejdet mennesket relaterer sig til naturen. Det fremgår af klassiske forståelser af arbejdet, som det beskrives i Bibelen, hos Hegel og hos Marx og i mange andre sammenhænge. Arbejdet som brobygger mellem menneske og natur var umiddelbart indlysende i de førindustrielle samfund. I det industrielle samfund er relationen mellem arbejde og natur langt mere udviklet og omfattende, men langt mindre synlig.² Det menneskelige samfund har sat kraftigere spor i naturen end det nogensinde før har været tilfældet, og menneskenes udnyttelse af naturen er mere omfattende end nogensinde. Arbejdet foregår imidlertid helt overvejende i en menneskeskabt verden fremmedgjort fra naturen. Arbejdets indvirkning på den ydre natur og på de arbejdendes egen natur (på helbred og udviklingsmuligheder) søges styret af ekspertsystemer, ofte fjernet fra arbejdslivets praksis.

Arbejde, nødvendighedens rige og frihedens rige

Arbejdet defineres ofte som aktiviteter knyttet til nødvendighedens rige. Dette gøres bl.a. med henvisning til Marx og Hegel. I »Teorien om merværdien« skriver Marx, at den fri tid, den tid man bruger enten på at konsumere produktionen eller for at udvikle sig frit, er den virkelige rigdom; og denne tid er ikke, som arbejdet, reguleret af ydre krav hvis virkeliggørelse udgør en naturnødvendighed eller en social pligt. F.eks. knytter Andre Gorz

an til denne tanke i sine bøger "Farvel til proletariatet" og "Paradisets veje" (Gorz, 1981;1983). Arbejdet er forbundet med nødvendighed.

Denne placering af arbejdet i »nødvendighedens rige« er indlysende problematisk i det moderne samfund, fordi friheden er blevet inficeret af nødvendighed og nødvendighed af frihed, og denne skelnen mellem nødvendighed og frihed kan ikke bruges i en moderne dagligdag, hvilket fremgår af følgende simple test: Tilhører fremstilling af reklame for almindelige forbrugsgoder nødvendighedens rige? Svaret er: Nej. Går reklamefolk på arbejde? Svaret er: Ja. Er det nødvendigt at sove? Svaret er: Ja. Arbejder den der ligger og sover? Svaret er: Nej.

Problemet ved at knytte arbejde til nødvendighed er, at alle aktiviteter kan forstås som tilhørende nødvendighedens rige, selv kunstnerens slid foran lærredet og sportsmandens konditræning. Samtidig kan næsten alle menneskelige aktiviteter i dette højproduktive industrisamfund betragtes som unødvendige. Der skal en umådelig lille indsats til at sikre mad, klæder og simpelt husly. Med etablering af bæredygtighedsbegrebet introduceres der imidlertid en anden form for nødvendighedstænkning: Der er nogle absolutte grænser for udnyttelse af naturens og menneskers ressourcer og dette forudsætter *nødvendige* ændringer i vores brug af naturmæssige og menneskelige ressourcer.

Lønnet og ulønnet arbejde

Indtil 1700-tallet blev naturen anset som det sted hvor værdierne var skabt. Med 1700-tallets klassiske økonomer blev arbejdet kanoniseret til værdiskabens kilde. Dermed giver det værdiskabende, produktive arbejde, en højere status end det uproduktive arbejde. Den økonomiske videnskab – og den samfundsmæssige opmærksomhed – har siden da været fokuseret på den halvdel af arbejdet, der er lønnet, og haft en meget begrænset in-

teresse for den ulønnede halvdel, som udøves i hjemmene, i lokalområderne og i foreningslivet (Ingelstam 1980, Engelstad, 1984, Bonke 1995).

I de sidste 20 år har der været tendenser til at interessere sig mere for relationen mellem det lønnede og det ulønnede arbejde, fordi det har store omkostninger for samfundet hvis det ulønnede arbejde i familierne ikke fungerer – børnene skal anbringes, de voksne bliver syge, og samfundet mister en meget væsentlig sammenholdsfaktor. Kvindernes stigende erhvervsfrekvens, fra slutningen af 1960'erne, har skabt nogle tydelige konflikter mellem det lønnede og ulønnede arbejde, og der er etableret en betydelig interesse i at forbedre relationerne mellem det lønnede og ulønnede arbejde. I en bæredygtighedssammenhæng er såvel lønnet om ulønnet arbejde helt centralt, og ikke mindst er relationen derimellem af stor betydning.

Arbejde og udvikling

I hele arbejdsbegrebets idehistorie har der eksisteret to konkurrerende spor baseret på henholdsvis et positivt og et negativt arbejdsbegreb. Allan Madsen har illustreret hvordan disse to ambivalente opfattelser af arbejdet kommer til udtryk op gennem historien. Hos antikkens filosoffer³ står ordet »ponos«, der betyder kropslig anstrengelse forbundet med ulyst og smerte, overfor ordet »poiesis« som betyder formålsbestemt handlen og fremstillingen. Aristoteles kategoriserede arbejdet som menneskeligt uværdigt, men arbejdet blev samtidig opfattet som noget specifikt menneskeligt, der hævede menneskene over dyrene. I middelalderen kom arbejds dobbelthed til udtryk gennem kristendommens forsøg på at indholdsbestemme arbejdets værdi og karakter. Thomas Aquinas' tvetydige argumentation rummede i sig selv arbejdets dobbelthed, idet han fremhævede det åndelige livs ophøjede rang, men også en anerkendelse af arbejdets reproduktive betydning samt mulighed for at understøtte de kristelige værdier

ved at tøjle begæret og skabe mulighed for at give almisser. Kristendommens positive bestemmelse af arbejdet er knyttet til arbejdets forvaltning af Guds skabelse, men det fremstilles som et konkret onde, der nu engang er menneskets lod i livet og som man ikke skal forsøge at sætte sig ud over, uanset hvor uværdigt det end måtte være. Med 1700-tallets oplysningsfilosofi forherliges arbejdet og gøres til det egentlige værdiskabende, men det er som noget abstrakt samfundsmæssigt, mens den konkrete indholdsmæssige side af arbejdet ikke tilskrives nogen værdi. Arbejdets tosidede natur kan sågar aflæses i de danske salmeskribenter hvor Brorson og Kingo havde et negativt arbejdssyn, og Grundtvig havde et positivt der forholdt sig til arbejdets subjektive værdi. Med lønarbejdets fremkomst og arbejderbevægelsens kamp for at reformere det, fortsætter ambivalensen frem til i dag; tvang og slid overfor frihed og kreativitet (Madsen 1992). Det begreb om bæredygtigt arbejde, som artiklen afsøger, bygger på det positive og udviklingsorienterede arbejdsbegreb, hvor arbejdets mulighed for at generere emancipation, kreativitet, identitet, myndighed og samfundsmæssig værdi medreflekteres. Bæredygtighed må indebære betragtninger om og bestræbelser på, at udvikle et positivt begreb om »bæredygtigt arbejde«.

Arbejdets nedgradering i den neoklassiske økonomiteori og konsekvenser for nutidens bæredygtighedsbestræbelser

Den neoklassiske økonomiteori må ses i kontrast til den klassiske økonomiteori, som var en del af opgøret med den feudale økonomi. I den feudale økonomi blev naturen anset som rigdommens kilde, som fysiokraterne udtrykte det, og Gud var herre over både naturen og den sociale orden. Byens håndværkere og købmænd førte an i opgøret med den feudale orden, og i deres verdensorden var det ikke naturen men det flittige arbejde, der var rigdommens kilde, og for dem lå der ik-

ke nogen ophøjet guddommelig orden i, at feudalherrener og de gejstlige kunne leve et liv i luksus uden at lave noget nyttigt. I Adam Smiths arbejdsværditeori gøres arbejdet til det egentlige grundlag for samfundsmæssig udvikling og rigdom. Det samfundsmæssige forankredes i arbejdet.

Samtidig med at arbejdet blev anerkendt økonomisk, blev der i de europæiske lande iværksat store og brutale bestræbelser på at gøre det hårde slidsomme arbejde til en naturlig del af hverdagen. Arbejdsdagen blev forlænget, lediggang blev afstraffet brutalt, og de der ikke kunne arbejde (og skabe værdi) var uværdige mennesker (Bauman 1997). Hårdt arbejde blev gjort til en social forpligtigelse, med henvisning til at det skabte velfærd og rigdom for fællesskabet, og i tilknytning til den protestantiske etik (Weber) bliver det hårde arbejde et tegn på at man tilhørte Guds udvalgte.

Den klassiske økonomiteori formulerer ikke blot arbejdsværditeoriens lovmæssigheder, men medreflekterer også et moralsk dannelsesideal knyttet til arbejdet. Dette klassiske utilitaristiske arbejdsbegreb har udgjort grundlaget for den dominerende arbejdetik i de højt udviklede samfund siden kapitalismens gennembrud (National Encyclopedia p. 530-531). I modsætning til den neoklassiske økonomiteoris endimensionelle fokus på økonomisk ligevægt og vækst, så rummede den klassiske økonomiteori elementer af normative refleksioner af humanistisk og historisk karakter angående hvor den ny økonomi førte samfundet hen, socialt set (Daly & Cobb 1989). Adam Smith var særligt optaget af arbejdsdelingen og dennes potentielle kilde til rigdom, men udtrykte også bekymring over den forarmelse og delkvalificering arbejderklassen blev udsat for, som en følge af den fremvoksende industrialisering (Smith 1776).

Med den neoklassiske økonomis fremkomst⁴

omkring slutningen af 1800-tallet sker der en nedvurdering af arbejdet som primær kraft for samfundets udvikling. Arbejdet blev gjort til en produktionsfaktor på linie med andre produktionsfaktorer. Økonomi omhandler alene udbud og efterspørgsel, omkostninger og prisrelationer. Ifølge Kurt Aagaard Nielsen (1996) er den neoklassiske økonomiteori, med sin nedgradering af arbejdsværditeorien, et afgørende skridt væk fra bæredygtighed, fordi den grundlæggende afviser at den enkelte eller samfundet som helhed skal gøre nogen særlig indsats for »det fælles bedste«. I den neoklassiske økonomi er der en fuldstændig harmoni mellem forfølgelsen af egne individuelle interesser og samfundsmæssige helhedshensyn. Den neoklassiske økonomis princip om, at enhver der forfølger egne interesser tjener det fælles bedste fremstod i den klassiske økonomi som problematisk. I den klassiske økonomi kobling mellem det økonomiske og det sociale, er de sociale reproduktionsbehov til stede som en selvstændig problemstilling der fordrer samfundsmæssig regulering af arbejdet. Den neoklassiske økonomi ser endimensionalt på samfundets reproduktionsbehov som et spørgsmål om et velfungerende marked og tilstrækkelig økonomisk vækst, og den klassiske økonomis bekymring om det sociale, reduceres i den neoklassiske økonomi til et spørgsmål om eksternaliteter. (Ibid. p. 83-107).

Bæredygtighedsproblemer, hvad enten det er miljøproblemer, sociale problemer eller samfundsøkonomiske problemer, skaber ubalance i den neoklassiske forståelseshorisont, fordi disse problemer afspejler at der ikke er balance mellem nytte og pris. Som Adam Smith påpegede, fungerer markedets usynlige hånd ikke når der er tale om konsekvenser der rammer langt væk eller efter lang tid. Smiths forudsætning for, at markedet kan finde varens naturlige pris og regulere til det fælles bedste er at effekterne er synlige for os selv og vores omgivelser. Med andre ord så skal henholdsvis cost og benefit være forankret i

samme subjekt (Heinberg 1999). For at genskabe balancen må eksternaliteterne internaliseres gennem afgifter, forsikringssystemer eller andre reguleringer. Dermed bliver den neoklassiske tilgang til miljøspørgsmålene en cost-benefit logik, som indebærer at alt, også det der ligger uden for markedet, må prissættes. Det får som konsekvens, at dåsen i vejkanterne skal prissættes. Det samme skal fuglefløjten, søglimtet, den sunde latter, venskabet og uendelig mange andre forhold som har betydning for miljø og livskvalitet.

Eksternaliteternes vækst (og væksten i opmærksomheden om eksternaliteterne) og påpegningen af vanskelighederne ved at håndtere dem, har været omdrejningspunktet for kritikken af forsøgene på at løse bæredygtighedsproblemerne gennem neoklassikernes cost-benefit univers. Som Herman Daly og John Cobb påpeger er det absurd at fastholde et begrebsapparat, hvor altafgørende spørgsmål, som klodens og menneskehedens evne til at reproducere sig selv, kategoriseres som eksternt eller sekundært, hvilket netop er hvad der sker når man opererer med eksternalitetsbegrebet (Daly & Cobb 1989 p. 51-53). Kritikkerne af den neoklassiske vækstmodel – sociale bevægelser, miljøbevægelser, kritiske forskere – forsøger ud fra et hverdagslivs perspektiv at argumentere for en »fornuft«, hvor mennesker og natur gøres til mål i sig selv og ikke til midler for nytten. Denne kritik fordrer et grundlæggende opgør med neoklassikernes begreber og værdier, idet den nytteorienterede filosofi ikke udgør noget meningsfuldt mål for velfærd.

Maarten Hayer (1995) har fremsat en teori om hvordan den diskursive tematisering af miljøproblemerne og miljøspørgsmålenes institutionalisering har ført til en økologisk modernisering af samfundet. Den Øko-modernistiske bevægelse i samfundet er en fortsættelse af det modernistiske projekt om velstandsoptimering gennem maksimering af produktion og forbrug, men i en revideret og

reformeret udgave, hvor de økologiske problemers betydning anerkendes ved at integrere spørgsmålet om produktion af risici i modernismens nytteetiske forståelse. Fortalerne for øko-modernismen har en vækst- og teknologioptimistisk tilgang og forsøger analogt til neoklassikerne at sætte bæredygtighed ind i en økonomisk ramme. Den kontroversielle direktør for "Institut for miljøvurdering" Bjørn Lomborg er en af de mest vidtgående eksponenter for denne tilgang.

John Holten-Andersen forsøger at opbløde det antagonistiske forhold mellem Øko-modernisterne og væstkritikere, ved at argumentere for nødvendigheden af at finde balancen mellem det »nytteetiske« og det »livsetiske«, men han påpeger samtidig at det nytteetiske er stærkt dominerende, hvilket øko-modernismen har bidraget til og at der derfor er behov for at give meget mere plads til »livet« (Holten-Andersen 2000).

Som en del af den øko-modernistiske bevægelse i samfundet generelt sker der en modernisering af erhvervslivet, hvor sociale, miljø- og arbejdsmiljømæssige forhold indrages som nye elementer i den nytteetiske rationalitet, ved at blive gjort til genstand for systematisk ledelse der har en økonomisk-instrumentel karakter. Sociale, miljø- og arbejdsmiljømæssige forhold forsøges styret og kontrolleret på en måde så ledelsen af disse områder bidrager til øget forudsigelighed, mere effektivitet og højere produktivitet. Denne modernisering af erhvervslivet kan tolkes som et resultat af jagten på et målbart bæredygtighedsbegreb på virksomhedsniveau, der integrerer den neoklassiske økonomis cost-benefit rationalitet. Bæredygtighedshensyn, der kan omsættes til effektivitets- og produktivitetsgevinster, gøres til genstand for systematisk ledelse, mens bæredygtighedshensyn der vanskeligt lader sig indfange i cost-benefit analyser, overses eller underordnes. Investeringer i sociale, miljø- og arbejdsmiljømæssige forbedringer bliver

fortrinsvis legitimeret ud fra hurtige tilbagebetalingstider.

Den økologiske og sociale modernisering af erhvervslivet er dybt forankret i den tayloristiske tradition for effektivisering af arbejdsorganisationen, og tilfører derfor øget kontrol over arbejdet gennem nye teknisk-instrumentelle krav. Dette erfares ofte som en yderligere degradering af arbejdet (Mayer-Johansen & Stauning 2001). Bæredygtighedsproblemerne reduceres til et spørgsmål om ressourceeffektivitet, mens der ses bort fra betydningen af medarbejdernes subjektive rolle og de sociale spørgsmål, i omstillingsprocesserne. Denne type moderniseringsprocesser har en tendens til at fjerne fokus fra det centrale, nemlig spørgsmålet om divergerende interesser, holdninger og værdier i forhold til virksomhedens samfundsmæssige ansvar for at skabe en mere bæredygtig produktion. Moderniseringsprocessens idealer og rationalitet medfører tit tab af hverdagslivets erfaringer, ambivalenser og sociale fantasi som perspektiv og omdrejningspunkt for bæredygtighed.

Behovet for et mere normativt værdibaseret og reflektivt grundlag for bæredygtighedsbestræbelserne, der rummer samfundsmæssige perspektiver, overses. Afkoblingen af den sociale/kulturelle dimension af arbejdet, hvis grundlag er hverdagslivet, betyder at den sociale og økologiske modernisering af arbejdspladserne overser de muligheder der ligger i arbejdets aktive, kreative, innovative og reproduktive natur. Den dynamik som arbejdet kan tilføre bæredygtighedsbestræbelser går tabt.

Sociologien, splittet mellem forfaldstænkning og pragmatisk tilpasning

I slutningen af 1970'erne og op gennem 1980'erne var der en betydelig interesse for arbejdsbegrebet. Spørgsmål som hvad er arbejde, arbejdets historie og idehistorie, arbejdets betydning i forhold til rigdom, frihed og

udvikling var her centrale spørgsmål i sociologien og i samfundsvidenskaben i øvrigt. I dag står sagen noget anderledes. De makrosociologer, som pt. læses mest samt refereres mest inden for den almene sociologi har det til fælles, at arbejdet for dem har en svindende betydning for samfundets udvikling og i den enkeltes liv.

Det paradoksale er imidlertid, at samtidig med at de toneangivende fagdisciplinære sociologer fjerner sig mere og mere fra arbejdets verden, bliver stadig flere praktiske sociologer (sammen med øvrige samfundsvidenskabelige folk og psykologer) involveret i udvikling af arbejdets verden. Aldrig har så mange med en sociologisk/psykologisk/pædagogisk/filosofisk baggrund været involveret i udvikling af de menneskelige ressourcer i arbejdet, udvikling af organisationerne, udvikling af ledelsen eller udvikling af virksomhedskulturen og de fælles værdier.

Aldrig har der været så meget professionel interesse i at humanisere arbejdet, gøre det til en meningsfuld og central del af det moderne liv, at skabe individuelle udviklingsmuligheder og fælles værdier i arbejdet.

Det så anderledes ud for 15-30 år siden. Da var arbejdets udvikling et af de mest centrale emner i sociologien, og der var en betydelig interesse for at få arbejdet begrebsudviklet. På trods af store forskelle mellem henholdsvis de radikalt kritiske/utopiske, teknokratiske og deltagelsesorienterede tilgange så spillede industrisociologien en stor rolle i sociologien, og sociologien var præget af stærkt kritiske strømninger (Bravermann 1974, Burawoy 1979, Kern & Schumann 1970; 1984, Negt 1985, Gardell 1977, Svensson et al 1990, Sandberg et al 1992). Industrisociologien var interesseret i at kortlægge undertrykkende, nedbrydende og ødelæggende elementer i arbejdet, men var samtidig optaget af at finde emancipatoriske muligheder i arbejdet. Kendetegnet for disse sociolo-

ger var, at de med udgangspunkt i et ontologisk arbejdsbegreb opfattede arbejdet som civilisationens omdrejningspunkt. I dag har sociologiens store teoretikere stort set opgivet arbejdet som omdrejningspunkt for social, miljømæssig, etisk og demokratisk udvikling af det (sen)moderne samfund. Konkret kommer det til udtryk gennem et tab af samfundsmæssig orientering i arbejdslivsforskningen (Nielsen 1996). Arbejdet tilskrives ikke længere funktionen som kilden til solidaritet, konflikt og social orientering i samfundet.

Opsummerende kan vi sige at der er sket et rolleskifte: For 15-30 år siden var den almene sociologi uhyre interesseret i arbejdet, men arbejdslivet og erhvervslivet var meget lidt interesseret i sociologien. I dag er den almene sociologi ikke interesseret i arbejdet, men erhvervslivet er uhyre interesseret i arbejdssociologi og -psykologi. I den post-fordistiske produktionsmodel har erhvervslivet overtaget begreber som empowerment, læring, kreativitet, værdier, livsformer, kultur osv. Den almene sociologi afviser at denne brug af sociologiske begreber og tankemåder har emancipatoriske perspektiver. I stedet bliver »new management«, under post-fordismen, beskrevet som en kulturel dominans og trussel der undertrykker arbejdernes sociale rolle i produktionen og sociale orienteringer i arbejdet. Post-fordismens ledelsesmæssige paradigmeskift karakteriseres som en yderligere degradering af arbejdet. Under begrebet det »andet moderne« sammenfatter Ulrich Beck i stikord det problematiske ved den post-fordistiske æra: Økologiske kriser, aftagende erhvervsarbejde, individualisering og globalisering. Beck anerkender for så vidt arbejdets centrale betydning, men ser lønarbejdet som en svindende kategori, og derfor er det kendte arbejdssamfund vaklende. Fleksibiliseringen og dereguleringen af arbejdet, er ifølge Beck en væsentlig kilde i transformationen af arbejdssamfundet til et risikosamfund (Beck 1999). Transformationen af arbejdet, ifølge Beck, går således fra

primært at være kilden til produktion af goder – materiel rigdom, velfærd, teknologiske innovationer, social integration – til primært at producere risici – arbejdsløshed, fattigdom, social eksklusion, økologiske kriser, samfundsmæssig opløsning.

I tråd med Beck fokuserer Bauman (1997) på arbejdets mistede betydning som social sammenhængskraft og identitetsskabende aktivitet, i bogen "Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige". Ifølge Bauman er det moderne arbejdsbegreb under opløsning som følge af det individualiserede fleksible arbejdsliv, karakteriseret ved plurale ansættelsesformer der umuliggør fællesskab og solidaritet baseret på kollektive livsmønstre og aftaler. I takt med producentrollens aftagende betydning for identitet, flyttes fokus over på de identitetsskabende valg der ligger immanent i forbrugerrollen: "*Vejene til egen identitet, til en plads i samfundet, til et liv, der anerkendes som et meningsfuldt liv, kræver alle som én daglige besøg på markedspladsen*" (Ibid. p. 45). At miljø og sociale forhold bringes på dagsordenen i arbejdet, via en reflektiv modernisering ser Beck og Bauman ikke som en tendens der omfatter nye samfundsmæssige perspektiver på producentrollen – snarere tværtimod som en videreudvikling og radikaliserende af det modernistiske produktionsparadigme.

Sennett (1999) lægger vægt på arbejdets (og her menes lønarbejdet) betydning for identitet og social sammenhold, men i hans fortælling bliver arbejdets aktuelle udvikling også til en forfaldshistorie. Han beskriver markedskræfternes usynlige magtudøvelse og determinerende virkning på arbejdslivets betingelser i sen-moderniteten. Den usikkerhed og ustabilitet der knytter sig til arbejdets fleksibilisering, og til overlevelse i den moderne økonomi, gør det umuligt at opretholde en moralsk karakter, arbejdsidentitet og personlig selvforståelse. Både menneske og organisation mister orienteringen når nød-

vendighedstænkningen kræver konstante forandringer. Med den udvikling ser Sennett ikke nogen mulighed for at arbejdet fortsat kan fungere som socialt kit i samfundet.

Hochschild (1997) tegner imidlertid på sin vis det omvendte billede. I hendes analyse af arbejde og familieliv hos moderne kvinder der arbejder i den mere avancerede del af erhvervslivet, finder hun at ro, intimitet og mening findes i arbejdsverdenen, hvorimod familielivet er opsplittet, forjaget, styret af teknologi og færdigfabrikerede løsninger. For den moderne erhvervsaktive kvinde, fordrer en befrielse af arbejdet både ændringer i familielivet og i arbejdslivet, hvilket indebærer et nødvendigt opgør med det etablerede arbejdsbegreb til fordel for et udvidet arbejdsbegreb, hvor arbejdet forstås som mere end det der foregår i lønarbejdets regi.

Beck, Bauman og Sennett fremstiller arbejdets udvikling som en forfaldshistorie uden perspektiver for en demokratisk, etisk og miljømæssig bæredygtig udvikling af de moderne samfund. Kun Beck har et modsvar til denne kritik: Udvikling af den »fagre nye arbejdsverden« uden for lønarbejdet. Det er imidlertid tvivlsomt om og i givet fald hvor meget, udviklingen af en sådan anden arbejdsverden vil påvirke den del af arbejdet der er organiseret som lønarbejde. Der er mange erfaringer fra de sidste par hundrede år med at have meget forskellige arbejdsverden ved siden af hinanden – familiearbejdet og lønarbejdet, smålandbrug og lønarbejde, lønarbejde og sort arbejde for at nævne nogle eksempler. Disse andre arbejdsverden har nok påvirket lønarbejdet, men ikke i nogen entydig positiv retning, og der er næppe nogen grund til at tro at dette vil ske, blot fordi man indfører borgerløn eller lignende foranstaltninger.

Ingen af de tre sociologer ser lønarbejdet som et sted hvor der også er subjektivitet og kreativitet, hvor erfaringer grundlægges,

hvor der udvikler sig forskelligartede syn på hvad der er en positiv og hvad der er en negativ samfundsudvikling, og hvor konflikter og magtkampe udfolder sig. Ved at negligere disse forhold negligerer de tre forfattere også lønmodtagernes subjektivitet, ligesom det gøres i de dominerende managementbestræbelser, som relaterer sig til bæredygtighed, hvor »det samfundsmæssige ansvar« (social responsibility) indføres udefra og fra oven. Ved alene at fremstille arbejdets udvikling som en forfaldshistorie, lukker sociologerne af for de andre muligheder der også findes i lønarbejdets verden.

De efterfølgende afsnit skal være et bidrag til at overvinde denne forsyndelse, ved at analysere relationen mellem det moderne arbejde og bæredygtighed på et teoretisk niveau. For at kunne gøre det må vi vende tilbage mod det klassiske ontologiske arbejdsbegreb, for at finde de identificerbare delelementer i arbejdet der skal være i balance, for at man kan tale om bæredygtigt arbejde. Her vil vi støtte os op ad de to klassiske sociologer/filosoffer Karl Marx og Hannah Arendt.

Marx's arbejdsbegreb i et bæredygtighedsperspektiv

Karl Marx var dybt funderet i oplysningstidens positive arbejdsbegreb. Han opfattede arbejdet som de sociale relationers og sociale forholds kerne. På linie med Hegel, hans gamle læremester, ser han arbejdet som konstituerende for både det enkelte menneske, for relationen mellem menneske og natur og for de samfundsmæssige relationer:

Arbejdet er i første instans en proces, hvori både mennesket og naturen deltager, en proces hvor mennesket på eget initiativ iværksætter, regulerer og kontrollerer sit stofskifte med naturen. Han stiller sig som naturmagt op som modstykke til selve naturstoffet; han sætter de naturkræfter han er udrustet med, nemlig arme, ben, hoved og hænder, i bevægelse for at tilegne sig naturprodukterne, i

en form der er tillempet hans egne behov. Samtidig med at han gennem denne bevægelse indvirker på og ændrer naturen uden for ham selv, ændrer han sin egen natur. Han udvikler de kræfter der slumrer i ham, og tvinger dem til lydigt at efterkomme hans magtbud.... Vi forudsætter arbejdet i en form, der udelukkende hører mennesket til. En edderkop udfører operationer der ligner væverens, og en bi gør ved opbygningen af sine voks-celler mangel en bygmester til skamme. Hvad der imidlertid på forhånd udmærker den dårligste bygmester frem for den bedste bi, er at han har bygget cellen op i tanken, før han hugger den i voks. Ved slutningen af arbejdsprocessen fremkommer et resultat der allerede ved begyndelsen af processen eksisterede som en forestilling hos arbejderen, altså allerede ideelt var tilstede. (Marx 1972, p. 302-303)

I denne bestemmelse af arbejdets ontologiske karakter er sammenhængen mellem tanken og praksis central, idet dette gøres til den samlede sum af menneskets kvaliteter. Arbejdsprocessen formes ud fra håndværkerens ide om produktet. Håndens og åndens arbejde aktiveres i en og samme proces, i stofvekslingen mellem mennesket og naturen. I "Den tyske ideologi" bliver arbejdets centrale betydning for samfundsmæssighed, for de sociale relationer og for den eksistentielistisk selvforståelse præciseret bl.a. i følgende citat:

Den måde, hvorpå menneskene producerer deres livsfornødenheder, afhænger først og fremmest af, hvordan selve de livsfornødenheder er beskafte, som de forefinder og skal reproducere. Denne måde at producere på, bør ikke blot betragtes med henblik på, at den er en reproduktion af individernes fysiske eksistens. Tværtimod er den allerede en bestemt art virksomhed fra disse individers side, en bestemt art livsytring, en bestemt levevis fra disse individers side. Som individerne ytrer deres liv, sådan er de. Hvad de er,

falder således sammen med deres produktion, både hvad de producerer og hvordan de producerer. (Marx 1974 p. 26)

Med dette arbejdsbegreb er det indlysende at arbejde har en overordentlig central betydning for bæredygtighed. Relationen mellem menneske og natur gøres til essensen af al arbejde. Relationen mellem arbejde og natur ses som en dialektisk proces hvorigennem mennesket omformer naturen til brugsværdier, og samtidig skaber grundlaget for natursyn og egen identitet. I denne definition gøres menneskets skabende aktivitet til det essentielle og det der adskiller mennesket fra naturen. Miljøproblemerne knytter sig til forholdet mellem menneske og natur, som er grundlagt i arbejdet. De sociale bæredygtighedsproblemer knytter sig til samfundets grundlæggende sociale strukturer, som også er grundlagt i arbejdet.

Marx taler ikke om bæredygtighed. Det begreb fandtes ikke på hans tid. Marx interesserer sig derimod for kapitalismens reproduktionsproblemer – ikke naturens reproduktionsproblemer (det vi også kalder miljøproblemer), men de sociale reproduktionsproblemer som gjorde det umuligt for mennesker at leve et anstændigt liv, give deres børn anstændige opvækstvilkår og blot overleve, og han interesserede sig for de økonomiske reproduktionsproblemer under kapitalismen som førte til tilbagevendende økonomiske kriser. Disse reproduktionsproblemer (eller bæredygtighedsproblemer om man vil) blev knyttet til arbejdets karakter og udvikling: Lønarbejdet degraderes – det gøres rutinepræget, ensartet og kontrolleret. Dette er grundlaget for faldende lønninger, stigende børnearbejde, stigende arbejdstid og ødelæggelse af arbejdsevnen. De tilbagevendende økonomiske kriser øger den sociale elendighed. Disse kriser skyldes, ifølge Marx, grundlæggende den rationaliseringstvang arbejdet var underlagt.

Kapitalismen indeholder dog også store potentialer for menneskeheden ifølge Marx, fordi kapitalismen har sat frihed på dagsordenen. Under kapitalismen er arbejdet og arbejderne frigjort fra alle tidligere bånd, og al tidligere sikkerhed. Flertallet af bønderne bliver jaget fra jorden og gjort til »frie« lønarbejdere. Efterhånden opløses lavene og der bliver fri næring. Frihed, som tidligere ville være et meningsløst ord, giver nu mening. Den nyvundne frihed står imidlertid i kraftig kontrast til levevilkårene som de udvikler sig. Samtidig med at drømmen om frihed bliver mulig vokser de sociale bæredygtighedsproblemer eksplosivt. Arbejdsdagene bliver længere og længere i den fremvoksende industri. Arbejdet blev gjort mere og mere monotont og kontrolleret. Børnearbejdet vokser i omfang og bliver en trussel for industrien selv, fordi en stor andel af børnene fik ødelagt deres arbejdssevne inden de blev voksne, og dermed truede en mangel på arbejdsduelige voksne. Arbejdet i den på daværende tidspunkt, nye økonomi var forfærdeligt, men arbejdsløshed var værre fordi man manglede indkomst og fordi man blev forfulgt af øvrigheden.

Af denne modsætning mellem friheden som en synlig mulighed, og den voksende elendighed ville kommunismen bryde frem, som arbejderklassens nødvendige reaktion på den samfundsstruktur og de levevilkår kapitalismen havde skabt. Den fremvoksende arbejderbevægelse var det synlige tegn på at denne udvikling måtte og ville komme.

Marx blev, med sin filosofi, socialteori og praktiske anvisninger, den teoretiske hovedfigur i de sidste 150 års stærkeste sociale bevægelse – arbejderbevægelsen. Også den ikke marxistiske del af arbejderbevægelsen har i høj grad trukket på grundforståelser og ideer, som udfoldes teoretisk i Marx' værker.

Marx gør sig ikke mange forestillinger om hvordan arbejdet er under kommunismen,

men han har nogle formuleringer om at under kommunismen er arbejdet løsrevet fra nødvendighedens rige. I "Den tyske ideologi" (Marx 1974) hedder det, at "*den kommunistiske revolution...afskaffer arbejdet*" (p. 89). Individene udvikler sig til totale individer. "*Arbejdet forvandles til selv-virksomhed*" (p. 88).

Som Hannah Arendt påpeger, er der tilsyneladende en modsætning i Marx's arbejdsbegreb. På den ene side er arbejdet i det daglige med til at udtvinge vore fornødenheder af naturen, som skaber både menneske, samfund og relationen mellem menneske og samfund. På den anden side gør Marx sig forestillinger om, at vi i frihedens rige har frigjort os fra det nødvendige arbejde – og dermed også fra vores egen identitetsudvikling, og vores tilknytning til samfundet og naturen.

Ifølge Hannah Arendt er baggrunden for denne modsætning, at Marx har et for utilstrækkeligt udfoldet arbejdsbegreb.

Det levende arbejde hos Arendt

Hannah Arendt har i sit berømte værk "The Human Conditions" (1958) leveret en grundlæggende samfundsteori eller -filosofi, hvor arbejdet står som den centrale faktor for menneskets livsbetingelser, orienteringshorisont og udviklingsmuligheder. Mennesket er, ifølge Hannah Arendt ikke noget i sig selv, men er et betinget væsen – skabt af sine »conditions«. For hende er arbejdet en af grundbetingelserne i menneskers liv. Med dette udgangspunkt kunne man meget vel tro at hun lå på linie med Marx. Det er imidlertid ikke tilfældet. Hendes arbejde er stærkt fokuseret på en kritik af Marx og en kritik af det, på hendes tid, etablerede arbejds-, forbrugs- og industrisamfund.

Med referencer til sprog og filosofi, og specielt ved at spejle vor tids ideer og forståelser med antikkens, når hun frem til at det er nød-

vendigt at skelne mellem labor, work og action.⁵

Labor er den trivielle kropslige, rutineprægede, gentagende produktion og konsumption (*Animal Laborans*). Labor knytter sig til menneskets biologiske processer i relationen til naturen (jfr. den engelske brug af ordet »labour« i betydningen at have fødselsveer). At skaffe de nødvendige fornødenheder fra naturen og at indtage føde er labor. At vedligeholde den menneskeskabte verden er også labor. Begrebet omfatter de nødvendige rutiner og gøremål der sætter livet ind i en cyklisk proces. Bestræbelsen i labor er at gøre livet så let og så langt som muligt. Labor er den menneskelige aktivitet der ligger nærmest naturen og det dyriske. Til labor knytter sig også glæden ved rytmen: Anstrengelsen der efterfølges af hvilen, ydelse som afløses af nydelse, dag som afløses af nat og fødsel som afløses af død. Ulykke er uorden i rytmen: Fattigdom som hindrer at ydelse afløses af nydelse, rigidom (eller arbejdsløshed) som gør ydelse overflødig og dermed skaber kedsomhed, sygdom som både gør ydelse og nydelse umulig. Netop fordi labor er blevet samfundets kerne er lykken blevet det eneste efterstræbelsesværdige. Dermed bliver ulykken, uorden i rytmen, det eneste virkelige problem.

Work er den kreative aktivitet, hvor mennesker skaber nye nyttige ting (*Homo Faber*). Work er den kreativt skabende proces hvorigennem mennesket har skabt sin egen materielle verden. Ud af work kommer maskiner, bygninger og kunst. Bestræbelsen i work er at gøre verden så nyttig og smuk som mulig. For *homo faber* – det skabende menneske – er lykken ikke det væsentlige. Glæden ved at skabe, glæden ved work, er helt forskellig fra glæden ved labor. Work skaber selvsikkerhed, tilfredsstillelse og selvtillid.

Action er det sted hvor individualiteten slår igennem som unikke bedrifter, sprog/kom-

munikation og handling løsrevet fra materialitet og nytte. Action foregår direkte mellem mennesker. Action er at tage et initiativ. Action er stærkt relateret til politik. Bestræbelsen i den individuelle action er individuel fremtrædelse og aktualisering. Til action knytter sig glæden ved at udtrykke sig selv i interaktion med andre. At tage initiativ og respondere på andres initiativ. Action er altid interpersonel, og vil altid være uforudsigelig. Af action udkrystalliserer der sig fortællinger som gøres fælles, som bliver vore fælles fortællinger og dermed også vores historiske bevidsthed. Derfor er Action politikens og historiens grundform. Alle har principielt mulighed for action. Det er dog altid uforudsigeligt hvad resultatet af en given action vil blive, fordi menneskers individuelle actions påvirker hinanden på en uforudsigelig måde. Actions bliver først til historie, når de materialiseres som kollektivt huskede eller nedskrevne resultater af action eller som institutionsdannelser.⁶

Arendt kritiserer Marx, og arbejderbevægelsen i det hele taget, for at den ophøjer labor som det centrale element i samfundet. I arbejdssamfundet, som Marx og arbejderbevægelsen hylder, er rammerne sat til at mennesker bliver arbejdsdyr – *Animal Laborans*. Her er arbejde og konsumption de centrale faktorer i livet. Livets mening bliver at overleve. Lykkefølelse, eller tilfredshed kunne man også kalde det, bliver målestok for livets succes. Både work og action bliver underlagt labor. De skabende aktiviteter knyttet til work, bliver alene orienteret mod at lette labor – effektivisere, reducere møje og lidelse ved produktionen, ligesom work skal effektivisere konsumptionen. Nyttiggørelsen af work i labors tjeneste er blevet endnu mere udtalt i dag end den var på Hannah Arendts tid. Nu skal selv kunsten, den der tidligere var absolut unyttig, også gøres nyttig. Kunstinteressen er eksploderet, bl.a. fordi man har fundet ud af at den kan understøtte udviklingen i erhvervslivet. Om det ville Arendt sige,

at nu er også kunsten underlagt *animal laborans*. Ligeledes bliver action – den fri tanke og politik spændt for labors vogn. Hannah Arendt ville se den moderne værdiledelse som et klart eksempel på dette.

Det andet centrale kritikpunkt Arendt fremfører mod Marx er hans dialektiske historieopfattelse. Ifølge Marx har menneskeheden en logisk fremadskridende historie og menneskeheden vil også udvikle sig efter en overordnet logik og systematik. Men, ifølge Hannah Arendt, findes der ikke en menneskehed som handler, der findes kun mennesker der handler. Det der i særlig grad karakteriserer mennesket er dets evne til at tage uforudsigelige initiativer, og udtrykke sig selv på en særlig og uforudsigelig måde. Det er det Arendt kalder action – det individuelle initiativs område. Det enkelte individs initiativ fletter sig sammen med andre individers initiativer og bliver til historiens uforudsigelige gang.

Hannah Arendt har efter vores opfattelse ret i sine to væsentligste kritikpunkter: Det er nødvendigt at skelne mellem labor og work, og der er ikke nogen automatik i historiens udvikling. På den anden side betyder Hannah Arendts afstandtagen fra Marx' materialisme, at hun lægger afstand til den respekt Marx udtrykker for dagligdagen – for dagligdagens almindelige produktive gøremål.

Hannah Arendt bliver meget elitær. Man kan næsten ikke opfatte hende anderledes, end at verden bør være for den politiske, kulturelle og videnskabelige elite, og dagligdagens simple gøremål og materialisme bør gives en lavere status og placering end dette ophøjede. Hun fremstiller således labor, work og action som tre adskilte ting – oftest som knyttet til forskellige personer. Godt nok gør hun opmærksom på at de også ligger som elementer i den samme person, men alligevel er det forskellige og adskilte »conditions« som fylder mere eller mindre hos en given person. Det

mest simple, det mest dyriske knytter sig til labor, det mest menneskelige, det uventede, det smukkeste knytter sig til action. Derimellem har vi work.

Arendt interesserer sig ikke for hvordan de tre elementer er knyttet sammen i hver enkelt af menneskers handlinger. Hun ser ikke, som Marx gør det, at den skabende aktivitet, som hos hende ligger i work, bygger på den viden og erfaring der er opnået gennem labor. Hun ser ikke hvordan action, menneskets specifikke individualitet, udvikler sig på baggrund af individuelle reaktioner og refleksioner over dagligdagens hændelser og erfaringer, og dermed også er knyttet til labor og work. Hun overser, at der er masser af work i daglig produktiv virksomhed – fra feudaltidens bønder, der udsmykkede deres redskaber med ganske unødvendige ornamenter og udsmykninger, til vore dages programmører, der lægger små personlige visitkort ind i programmerne. Hun overser at der er masser af action, forstået som politik, i enhver dagligdags arbejdsaktivitet organiseret i virksomheder eller andre organisationsformer. Virksomheden har en fortalt historie, forskellige måske konfliktende kulturer og fællesskaber, og forskellige politiske holdninger og værdier som påvirker virksomhedens udvikling. Dette er alt sammen action i praksis. Action fuldstændig løsrevet fra nødvendighed, begrænsninger og restriktioner, som Arendt med reference til antikkens filosoffer plæderer for, kan meget let bliver til verdensfjern og ligegyldig action.

Derfor er det nødvendigt at holde fast ved Marx's materialistiske udgangspunkt, og fastholde at dagligdagen med sine forskellige produktive aktiviteter er samfundets grundelement. Det er hverdagens produktive aktiviteter, som er konstituerende for individet og for relationen mellem samfund og natur. Mennesket skaber sig selv (ikke gennem labor alene, men) gennem sammensatte dagligdags aktiviteter, som består af såvel labor

som work som action. Samtidig hermed skaber mennesket sit samfund og relationen mellem samfund og natur.

Hvor Marx måske overfokuserer på struktur og logiske træk i historiens gang, så gør Arendt sig blind over for strukturer og udviklingsdynamikker. Det er dog ret nærliggende at få øje på at strukturelle relationer så som arbejdsgiver, lønmodtager, kernefamilie og lønarbejde, pengeøkonomiens udbredelse blot for at nævne nogle strukturelle forhold, har afgørende betydning for »the human conditions«.

Marx og Arendts arbejdsbegreb i et bæredygtighedsperspektiv

Hverken Marx eller Arendt relaterer sig eksplicit til bæredygtighed. Det begreb fandtes ikke på deres tid. Alligevel bidrager deres analyser til en forståelse af bæredygtighedsproblemerne årsag og relation til dagligdags dynamik. Marx' hovedinteresse er at afdække kapitalismens dynamik og de reproduktionsproblemer der udspringer heraf: En umættelig fremdrift i udvikling af samfundets »produktivkræfter« til udnyttelse af naturen, en umættelig vækst i producerede varer og tjenesteydelser, tilbagevendende økonomiske kriser, fremadskridende arbejdsdeling, en degradering af arbejdet så det bliver ensidigt og kontrollerbart, arbejdsløshed som en konstant risiko, opdeling af befolkningen af dem der er inde og dem der er ude, primært defineret ved arbejdsmarkedet. Fattigdom som en kronisk tilstand.

Det er ikke i overensstemmelse med Marx at gøre markedet til den centrale dynamiske faktor i kapitalismen. Den centrale dynamiske faktor er »akkumulationstvangen« – det forhold, at penge skal yngle. Penge er ikke som rotter. De kan ikke formere sig af sig selv. Arbejde og produktion bliver den »kunstige befrugtning« hvorigennem penge kan formere sig, og arbejdets formål bliver at få den investerede kapital til at yngle. Man pro-

ducerer ikke for at tilfredsstille behov, men for at skabe penge, og behovene bliver et nødvendigt onde man bliver nødt til at orientere sig i forhold til, for at få medarbejderne til at arbejde og forbrugerne til at købe. Det ville være smartere hvis man kunne få forbrugerne til at købe uafhængigt af deres behov (hvilket synes at være opnået langt hen af vejen i forbrugersamfundet) (Baumann 1997), og få arbejderne til at arbejde uden at det har noget formål for dem, hvilket da også har været forsøgt gennem århundredes disciplinering til lønarbejdet (Knudsen 1980, Baumann 1997). »Akkumulationstvangen« skaber en »forbrug og smid væk« adfærd i hele samfundet – mennesker bruges og smides væk når de ikke længere er i stand til at bidrage til akkumulationen. Naturens ressourcer bruges og smides væk. Produktionsanlæg skrottes lang tid før de er udtjente, fordi de ikke længere har den magiske kraft der får penge til at yngle, eller blot fordi pengene kan yngle hurtigere andre steder. Og endelig er der konsumtionen der opbygges efter samme princip.

Hvad Marx ikke havde øje for var mulighederne for at regulere og begrænse kapitalismens skader, og i nogle tilfælde gøre kapitalismen selv til løsning på sine reproduktionsproblemer – finde kapitalistiske løsninger på problemer skabt af kapitalismen. Det er naturligt at Marx ikke havde øje for disse muligheder fordi han levede i en tid, hvor disse muligheder kun havde udfoldet sig ganske lidt. Han levede i en tid hvor den arbejdsløse elendighed var dagligdag for flertallet af den europæiske befolkning. Men i århundredet efter Marx' død udviklede arbejderbevægelsen sig i Europa, og samtidig med andre sociale bevægelser fik den opbygget sociale lovgivninger, selvorganiserede sociale aktivtøvsprogrammer, skoler og rummer for arbejde, og efterhånden blev handikappede også (for den tids) velstående. Velfærdspolitik, folkeskole, arbejdsløse og i ungdomsgras rykne sociale økonomiske regulering, begrænsning, omskibning

kapitalismen, og udnytter i visse tilfælde kapitalismens udviklingsdynamik til at skabe større bæredygtighed. Man må dog erkende at det endnu kun er i begrænset omfang at velfærdsstat og sociale bevægelser har søgt at påvirke kapitalismens pulsslag – det produktive arbejde. Der er sat visse rammer for løn, arbejdstid og for sikkerhed og sundhed i arbejdet. Men arbejdets udviklingsdynamik har stort set været uden for offentlig regulering, og samtidig har både højre og venstre i det politiske spektrum og både arbejdsgiverorganisationer og fagforeninger gjort deres til at fremme »en god (løn)arbejdsmoral« – hvor (løn)arbejde er en pligt for alle.

Hannah Arendts hovedkerne er at kritisere tidens overfokusering på arbejde (labor). Marx, arbejderbevægelsen og den moderne økonomi har til sammen skabt en »tidsånd«, som fokuseringer på arbejde og masseforbrug, og som skaber det der på Arendts tid blev kaldt »massemennesket« og »masse-samfundet« (Riesman, 1962). Arendts kritik er i tråd med Orwell's kritik af den totalitære arbejderstat i bogen "Nineteen eighty-four" (1949) og Huxley's kritik af den instrumentelle arbejdsverden i "Brave New World" (Huxley, 1932). Arendts leverer en kritik af den »tidsånd« der skabte forstædernes betonbyggeri og plansamfundet, som udviklede massekommunikation og masseunderholdning, indkøbscentre, folkevognen og hobbys, som er hendes yndlingsaversion.

Tiden er tilsyneladende en anden i dag. Individualisme og selvrealisering er højt placerede nøgleord i karakteristikken af tidens kulturtræk. Den individuelle selvrealisering sker imidlertid i en dagligdag der er præget af en fremadskridende standardisering og ekstern kontrol. En udviklingstendens, der beskrives så ganske klart af Georg Ritzer i hans analyser af McDonaldiseringen af samfundet. McDonaldiseringen af samfundet omfatter en udviklingstendens som gør sig gældende inden for næsten alle samfundets områder

omfattende fire prioriteringer: Effektivisering, kalkulerbarhed, forudsigelighed og kontrol både af medarbejdere og kunder. Det er en udvikling der gør sig stærkt gældende indenfor forbrug og underholdning, med butikskæder, underholdningsparker, standardiseret sexindustri osv. Det er også en udvikling der findes i finanssektoren, i uddannelsessektoren, i familien og mange andre steder (Ritzer 2002). Individualiteten udspiller sig i et »forførende bureaukrati«, hvor den enkelte ledes hen til en forudsigelig selvrealisering under effektive og kontrollerede former. I den udstrækning Ritzers samtidsdiagnose holder stik, kan Arendts kritik af at labor, som det bevidstløse arbejde og konsum, stadig siges at være holdbar og relevant.

Arendt har et mere nuanceret begreb om arbejdet end det Marx opererede med. Det benytter hun primært til at gøre sig til fortaler for det individuelt skabende menneske og ikke mindst for det individuelt handlende menneske, som er blevet trådt under fode i en verden hvor labor er i fokus. Hendes begreber kan imidlertid også bruges på en anden måde som hun næppe havde forudset – som en indgang til at forstå relationen mellem bæredygtighedsproblemer og dagligt arbejde.

Bæredygtighedsproblemerne, som vi kender dem, knytter sig helt overvejende til Arendts begreb om labor. Labor udgør livsprocesserne i relationen mellem menneske og natur, og labor udgør menneskenes livsproces mellem ydelse og nydelse, produktion og konsumtion, anstrengelse og hvile. Labor er den store, komplekse rytmiske proces som gør mennesket til en del af naturen. Bæredygtighedsproblemer er forstyrrelser i denne rytmiske proces. Disse forstyrrelser opstår f.eks. når menneskets produktion og forbrug ødelægger naturgrundlaget, fordi vi udnytter naturens ressourcer for voldsomt, eller fordi vi belaster naturen med kemikalier, affald, drivhusgasser eller andet som forstyrrer naturens rytmiske bevægelser. De sociale bære-

dygtighedsproblemer opstår, når møje og besvær knyttet til arbejdet ikke opvejes af afslapning, nydelse og hvile. Når kroppen eller psyken ikke kan klare belastningen i det daglige arbejde. Når indkomsten svigter fordi man ikke kan få lov til at arbejde. Når mening og orienteringshorisont forsvinder fordi man er blevet udelukket fra labor, som ifølge Arendt er selve livsprocessen.

Bæredygtighedsproblemerne, som de viser sig i brud og forhindringer i labor's cykliske rytmer, hænger i høj grad sammen med strukturelle forhold, som Arendt ikke har øje for. En grænseløs naturudnyttelse hænger, i overensstemmelse med Marx, sammen med en grænseløs akkumulationstvang. Ligeledes installerer akkumulationstvangen nogle rytmer i arbejdet som gør arbejdet nedslidende, som lukker nogle ude fra arbejdets verden, og som gør udstødning til en potentiel mulighed for alle arbejdende. Disse strukturelle forhold ændrer sig ikke blot af sig selv. Marx's forudsigelse om, at kapitalismen vil skabe så mange hindringer for sig selv at den vil bukke under, og dermed fjerne de strukturelle forhold, der producerer reproduktionsproblemer, må nok siges at være tilbagevist af historien. Derimod har historien vist at kapitalismens destruktive elementer kan reduceres og måske ligefrem elimineres. I arbejdets verden må de konkrete modforanstaltninger til bæredygtighedsproblemerne i labor findes i work og action.

Work er at skabe det unikke. Work er kunst og work er de praktiske løsningers område. Det er gennem work at de praktiske løsninger på bæredygtighedsproblemerne skal findes. Work er udvikling af renere teknologi, som i nogle tilfælde er en overordentlig kompliceret proces, der involverer store udviklingsafdelinger og mange forskere på universiteter. Udvikling af renere teknologi er imidlertid også de millioner af små incrementelle innovationer som foregår på hver eneste arbejdsplads, i alle lokalområder og i hver ene-

ste hjem. Det er work når en finder ud af at sætte en stopper på vandhanen for at spare på vandet. Det er work når en trykker afprøver nye mere miljøvenlige afrensningsmidler. De mange store og små miljømæssige forbedringer vil i Arendts begrebsverden være work. Men også skridt til forbedring af den sociale bæredygtighed vil være work. At ændre på arbejdsdelingen, således at der stadig er plads til ham der ikke kan læse engelsk, det er også work. At ændre produktionsstyringsprogrammet, således at de der står ved maskinerne og arbejder, selv kan planlægge deres eget arbejde er ligeledes work. Work er de små og store praktiske skridt mod bæredygtighed, men bæredygtig work kommer ikke uden action.

Til action hører holdningerne, grundforståelser, visioner og politik knyttet til bæredygtighed. Det er i udvekslingen af synspunkter, holdninger og perspektiver at der opstår en fælles accept af, at her hos os hælder vi ikke kemikalier ud i afløbet. Det er gennem kommunikative processer, der udvikles ideer om at hos os skal alle være med til at bestemme, eller på vores arbejdsplads skal der også være plads til psykisk syge. De kommunikative processer kan resultere i nedfældede hensigtserklæringer eller i formelle aftaler, eller de kan resultere i nogle fælles normer som er lige så forpligtende som aftaler på papir. Det er her bæredygtighed, som politisk felt, etableres og udvikles. Magten er det klaviatur hvorpå politikken udspiller sig. Det er igennem et magtspil at de fælles normer udvikles, om de så er nedskrevne eller blot uformelle. Men magtspillet ændrer også hele tiden stemning og udtryk. F.eks. kan en aftale vedrørende arbejdsforholdene i sig selv bidrage til at ændre styrkeforhold og indbyrdes relationer og dermed også ændre magtspillet.

Det rytmiske, det unikke, det værdi- og kulturskabende og det politiske

Arendts basisbegreber labor, work og action

er brugbare til en afklaring af hvad indholdet i et bæredygtigt arbejde må være. Arendts begreber omfatter imidlertid ikke alene arbejde, men alle menneskelige aktiviteter, og hendes begreber relaterer sig på ingen måde til praktiske forandringsinitiativer i retning af bæredygtighed. Derfor vil det være nyttigt at give hendes grundbegreber nogle andre betegnelser, og beskrive dem indholdsmæssigt i relation til bæredygtighed:

Det rytmiske – korresponderer med labor

Det unikke – korresponderer med work

Det værdi- og kulturskabende – korresponderer med action

Det politiske – korresponderer med action

Det rytmiske, det unikke, det værdi- og kulturskabende og det politiske er et aspekt ved alt arbejde, selv om vægten mellem de fire dele kan være meget forskellig fra arbejde til arbejde. Både i fabriksarbejderskens arbejde ved samlebåndet og i billedkunstnerens arbejde ved staffeliet indgår de fire elementer, for at nævne to ekstremt forskellige arbejds-sammenhænge.

Fabriksarbejderskens arbejde er stærkt præget af det rytmiske, og måske af en rytme der er for intensiv og ensidig. Men adskillige studier af »tavs viden« viser, at hele maskinsystemet bryder sammen, hvis hun ikke også en gang imellem orienterer sig mod det unikke (Polanyi 1966, Schön 1983 m.fl.). Maskinsystemet er et unikt produkt konstrueret af ingeniører og teknikere, men hvis ikke fabriksarbejdersken også giver sit bidrag til maskinsystemets tilpasning bryder det hurtigt sammen. Hun finder ud af, at når maskinen lyder på en bestemt måde skal man skynde sig at slukke for og genopstarte, så undgår man at en masse emner sætter sig fast i maskinen. Hun finder ud af, at problemer kan løses ved regelmæssigt at spraye lidt olie på et bestemt sted osv.⁷

Selv om hun ikke har megen indflydelse på

sit arbejde, og selv om virksomheden er autoritært styret, er det værdi- og kulturskabende alligevel af stor betydning i hendes arbejde. Det kan være at hun er den der holder fast på, at når der er frokostpause så er der frokostpause, ligegyldigt hvor travlt der er, og giver udtryk for det ved enhver given lejlighed. Det kan være hun er den der siger at der ikke kan tages særligt hensyn til at nogle er gravide. "Det er jo noget vi alle sammen har været igennem eller skal igennem, og da jeg var gravid blev der ikke taget hensyn". Hun står måske sammen med en anden kvinde, som først og fremmest synes, at vi jo skal ha' tingene til at fungere, så "hvis vi bare får tiden en anden gang kan vi da godt droppe frokostpausen i dag". Hun ønsker ikke der skal komme nogle fremmede ind på arbejdspladsen, så derfor synes hun godt man kunne gøre noget for de unge danske kvinder for at holde på dem.

Denne form for forskellige meningsudvekslinger får betydning for hvordan man omgås i dagligdagen, de danner nogle uformelle rammer for hvad man gør og ikke gør, og de spiller også en rolle når virksomheden en dag skal have en skriftlig formuleret personalepolitik. I sådanne situationer vil det politiske blive aktiveret. Produktionschefen lægger måske vægt på stabilitet, personalechefen lægger måske vægt på at de flotte hensigtserklæringer, som peger i retning af en moderne human ressource virksomhed, tillidsrepræsentanten lægger vægt på at få nogle formelle rettigheder, direktøren vil have en skriftlig personalepolitik, for det har alle andre virksomheder i samme størrelse, men har i øvrigt ikke ideer til indholdet i den skriftlige personalepolitik. Alle er klar over, at personalepolitikken i praksis må afstemmes med de holdninger og forventninger der er blandt aktørerne på arbejdspladsen.

Bæredygtigt arbejde

I indledningen hævder vi, at ved at knytte bæredygtighedsbestrebelseerne til livstegne-

ne i arbejdet, som de er illustreret i ovenstående eksempel, vil bæredygtighedsstræbelserne få ny energi og arbejdet ny kvalitet. Med den bearbejdning vi har gjort af Arendts arbejdsbegreb kan vi nu foretage en – stadig meget overordnet – karakteristik af det bæredygtige arbejde. Det arbejde som har en bæredygtig rytme, hvor alle er inddraget i at skabe unikke løsninger på bæredygtighedsproblemerne, hvor der er en involverende og ansvarlig kultur og hvor der er en demokratisk politisk tradition. Det bæredygtige arbejde kan karakteriseres på følgende måde:

det rytmiske: man deltager i arbejdets rytme, ikke fordi det er en asketisk pligt. Ikke fordi man skal holde sig i trædemøllen, selv om det man laver forekommer meningsløst, og selv om ingen rigtig ville notere sig det, hvis man blev væk. Man skal indgå i det rytmiske fordi man dermed bidrager til livsprocesserne man selv er en del af.

det unikke: det skal være muligt for alle, med de forudsætninger de nu har, med den viden og de erfaringer de har fra det rytmiske, at deltage i skabelsen af det unikke.

det værdi- og kulturskabende skal foregå i en fri offentlighed mellem ligestillede individer, præget af ansvarlighed og respekt og med refleksion af de værdi- og kulturelle strømninger, der gør sig gældende i samfundet.

det politiske magtspil omkring arbejdet skal der være adgang til for alle involverede i arbejdet, og det skal reflektere politiske strømninger, konflikter og bevægelser i samfundet.

Bæredygtighed forudsætter at rytmen i arbejdet er i kontakt med andre rytmer – naturens rytmer, menneskers rytmer mellem dag og nat, ung og gammel osv. Ligeledes er mennesker skabt til rytmer. At skabe forbindelse mellem det rytmiske og det unikke er produktivt for det unikke. Men det kan også på flere måder være nyttigt for det rytmiske, for-

di det unikke kan lette rytmen, fordi det unikke kan reducere materialeforbrug, reducere anstrengelsen i det rytmiske og fordi det kan øge kvaliteten af det rytmiske. Menneskeligt er kombinationen også bæredygtig, fordi mennesket har et behov for ikke alene at slå rytmen an, men også ind i mellem improvisere og skabe noget nyt. Men bæredygtighed udspringer ikke af sig selv af hverken det rytmiske eller det unikke. Bæredygtighed bliver først relateret til arbejdet gennem det værdimæssig/kulturelle og det politiske. En forudsætning for en mere bæredygtig produktion er, at bæredygtighed bliver en del af de herskende værdier – at der skabes opmærksomhed omkring konkrete bæredygtighedsproblemer. Det sker f.eks. konkret når en siger, "det er for ringe at vi stadig arbejder med plastprodukter der indeholder phthalater", og en anden siger "man siger så meget, det er nok slet ikke så galt", og en tredje giver den første ret osv. Måske bliver phthalater på et tidspunkt til noget der udspiller sig en magtkamp om, og så er vi nået til arbejdsbegrebets fjerde element, – bæredygtighed bliver en del af det politiske.

Noter

- 1 Konkret kommer det til udtryk ved at sociologien og socialvidenskaberne i stadig stigende grad integreres i udviklingen af »new management«, hvorved motivationsteoriene knyttet til begreberne »empowerment« og »participation« til stighed fylder mere, mens den kritisk orienterede sociologi og dennes teorier bliver løbet over ende.
- 2 Arbejdets naturrelation eller materialitet er blevet usynlig for de mange arbejdende i de tertiære erhverv, som følge af den vidtgående arbejdsdeling i det moderne samfund. De tertiære erhverv fungerer som støtteerhverv for de primære og sekundære erhverv, hvilket betyder at den materialitet der knytter sig til arbejdet i de tertiære erhverv, udføres af mennesker i de primære og sekundære erhverv, langt fra hverdagen for de arbejdende i de tertiære erhverv. Der er imidlertid,

selv i de serviceorienterede fag en lang række materielle naturrelationer. For en sekretær kan det f.eks. være computeren, kontorlandskabet, tryksager, transport til og fra arbejde osv. Også i de primære og sekundære erhverv gøres arbejdets naturrelationer mindre synlige, som følge af arbejdsdeling og teknologiske innovationer der gør det vanskeligt at gennemskue den samlede produktionsproces og produktets relationer til naturen.

- 3 Det er i antikkens filosofi at arbejdet opdages som selvstændig og objektiv kategori.
- 4 De neo-klassiske økonomers interesse var fortrinsvis knyttet til mikroøkonomien og markedets funktion. Neo-klassikerne argumenterer for størst mulig velfærd for samfundet og den enkelte gennem teorierne om gevinstmaksimering og nyttemaksimering. Alfred Marshall (1842-1924) og Leon Walras (1834-1924) var de dominerende repræsentanter for tilgangen.
- 5 Hannah Arendt siger selv om sit værk, at hendes vigtigste nyskabelse er at foretage en skelnen mellem labor og work, eller på dansk, mellem arbejde og virke. Ingen andre filosoffer eller forskere inden for samfundsforhold og arbejdsforhold har foretaget denne skelnen før hende. Hun udtrykker selv undren over at denne skelnen ikke er foretaget på et videnskabeligt grundlag før hende, da det er en skelnen, der er foretaget i dagligdagen i årtusinder. Ifølge Arendt foretages denne skelnen i alle europæiske sprog tilbage til antikken (p. 80). På græsk skelnede man mellem *ponein* og *ergazesthai*, på latin mellem *laborare* og *facere* eller *fabricari*. På fransk skelnes mellem *travailler* og *ouvrer*. *Travailler*, der erstattede ordet *labourer*, nedstammer fra *tripalium* som var en slags tortur. På tysk mellem *arbeiten* og *werken*, hvor *arbeit* oprindeligt var de aktiviteter de livegne bønder udførte på marken og *werken* var hvad håndværkerne gjorde.
- 6 Hannah Arendt benytter ikke ordet institution, men hun taler om gensidige løfter mellem mennesker, hvilket kan forstås som institutioner, selv om hun klart har ganske lidt med om sociale institutioner. Historien og institutionerne kan blive lige så håndfaste som de menneskeskabte ting, der kom ud af work. Magt er ikke en hindring for action, men tværtimod en produktiv faktor for action. Her fremfører hun et magtbegreb, som ligger på linie med Foucault. Magt er et potentiale i det offentlige rum. Et potentiale, som alle i

princippet har noget (mere eller mindre) af. Magt er ikke styrke, men magt er kraften til at gøre sig gældende. Magt er det der opretholder det offentlige. Det er magten der skaber muligheder for at opretholde kontakt mellem acting og talende mennesker.

Referencer

- Arendt, H. (1958): *The human condition*. Chicago, Ill: University of Chicago Press, 1969.
- Bauman, Z. (1997): *Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige*. Hans Reitzels forlag, København. Dansk udgave 2002.
- Beck, U. (1999): *Fagre nye arbejdsverden*. Hans Reitzels forlag, København. Dansk udgave 2002.
- Bonke, J. (1995): *Faktotum – Husholdningernes produktion*. Københavns Universitet, Økonomisk Institut. (Rapport 95:11)
- Bravermann, H. (1974): *Labour and Monopoly Capital*. Monthly Review Press, London.
- Brundtland (1987): *Our common future*. World Commission on Environment and Development [chairman: Gro Harlem Brundtland]. Oxford: Oxford University Press
- Burawoy, M. (1979): *Manufacturing consent – changes in the labor process under monopoly capitalism*. Chicago, Ill. The University of Chicago Press.
- Daly, H. & Cobb, J. (1989): *Det fælles bedste – En økologisk økonomi for fællesskab og fremtid*. Hovedland (Dansk udgave 2 oplag, 1994).
- Engelstad, F. (1984): *Hva mener vi med arbeid? – noen begrepsmessige refleksjoner*. Institutt for samfunnsforskning, Oslo.
- Fromm, E. (1941): *Flugten fra Friheden*. 2. udgave. Hans Reitzel København 1991
- Gardell, B. (1977): *Arbetsinnehåll och livskvalitet – en sammanställning och diskussion av samhällsvetenskaplig forskning rörande människan och arbetet*. Prisma, Stockholm.
- Gorz, A. (1981): *Farvel til proletariatet – hinsides socialismen*. Politisk revy 1981.
- Gorz, A. (1983): *Paradisets veje – Kapitalens døds-kamp*. Politisk revy, København.
- Gottlieb, R. (2001): *Environmentalism unbound*. New Solutions – A Journal of Environmental and Occupational Health Policy. Volume 11, No 3 -2001.
- Halkier, B. (1999): *Miljø til daglig brug – Forbru-*

- gernes erfaringer med miljøhensyn i hverdagen. Forlaget Sociologi.
- Hajer, M. (1995): *The politics of environmental discourse : ecological modernization and the policy process*. Oxford : Clarendon Press, 1995.
- Helldén, A. (1979): *Arbete – Ur arbetets idéhistoria*. Gidlunds. Stockholm
- Heinberg, C. (1999): *Den nye politiske dagsordenen*. I Nielsen, K. A., Greve A., Hansson F. & Rasborg, K.: Risiko, politik og miljø i det moderne samfund. Forlaget Sociologi
- Hochschild, A. R. (1997): *The time bind – when work becomes home and home becomes work*. Metropolitan Books, New York.
- Holten-Andersen, J. (2000): *Om mål, midler og mening i Brundtlands begreb om bæredygtighed*. I Dansk naturpolitik – i et bæredygtighedsperspektiv. Temarapport nr. 2. Naturrådet.
- Huxley, A. (1932): *Brave new world*. Chatto & Windus, London (1972).
- Hvid, H. & Lund, H. (2002): *Sustainable Work – Concepts and Elements of Practice*. The Journal of transdisciplinary Environmental Studies. www.journal-tes.dk
- Ingelstam, L. (1980): *Arbetets värde och tidens bruk – en framtidsstudie*. Liberförlag, Stockholm.
- Karlsson, J. 1986: *Begreppet arbete – definitioner, ideologier och sociala former*. Lund, Göteborg.
- Kern, H. & Schumann, M. (1970): *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*. Frankfurt
- Kern, H. & Schumann, M. (1984): *Das Ende der Arbeitsteilung?* München
- Knudsen, H. (1980): *Disciplinering til lønarbejde*. Stat og magt 5. oplag (1985). Aalborg universitetsforlag
- Madsen, A. (1992): *Arbejdets betydning*. I Dansk sociologi. Tema arbejdsliv. Dansk sociologiforening nr. 4.
- Marx, K. (1972): *Kapitalen*. Rhodos København
- Marx, K. (1974): *Den tyske ideologi*. I Marx, K. & Engels, F.: Marx'« skrifter i udvalg. Den tyske ideologi. Filosofiens elendighed. Rhodos København
- Mayer-Johansen H. & Stauning I. (2001): *Bæredygtighed på arbejde – en ny social og faglig orientering i arbejdet?* Tidsskrift for arbejdsliv, 3. årg. Nr. 3, 2001
- Mercuse, H. (1971): *Det én-dimensionale menneske*. Gyldendal, København.
- Negt, O. (1985): *Det levende arbejde – den stjålne tid*. Politisk revy.
- Nielsen, K. A. (1996): *Arbejdets sociale orientering*. Forlaget Sociologi.
- Offe, C. (1984): *Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie*. I Offe C. (red): *Arbeitgesellschaft – Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt am Main.
- Orwell, G. (1949): *Nineteen eighty-four*. Secker & Warburg, 1974, co p. 1949.
- Polanyi, M. (1966): *The Tacit Dimension*. USA. Doubleday.
- Riesman, D. (1962): *Det ensomme masse menneske*. København. Gyldendal
- Ritzer, George (2002): *McDonaldization. The Reader*. Sage Publications.
- Sandberg, Å. (et al) (1992): *Technological change and co-determination in Sweden*. Philadelphia. Temple University Press. (Labor and social change)
- Schön, D.A. (1983): *The Reflective Practitioner*. New York: Basic Books.
- Sennett, R. (1999): *Det fleksible menneske – eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*. Forlaget Hovedland
- Smith, A (1776) : *Nationernes velstand*. Dansk udgave 1976 København, Rhodos.
- Svensson, Lennart, Aronsson, Christina & Höglund, Sten (1990): *Kan byråkratin förändras?* Ordfronts förlag.

Hinsides frihed og villighed

Morten Nissen, lektor, Institut for Psykologi, Københavns Universitet

Et 70'er-agtigt forehavende

Den voksende politiske anerkendelse af frivilligt socialt arbejde i Danmark og andre vestlige lande i de seneste par årtier er blevet modtaget med blandede følelser i videnskabelige sammenhænge (som jeg har kendskab til). Nogle forskere (fx Bech-Jørgensen, 2001) har skrevet fra en »system-kritisk« position solidarisk med den alliance mellem græsrodsorganisationer og socialt udstødte, som en del frivilligt socialt arbejde er udtryk for. Andre indtager en mere akademisk, deskriptiv eller diskursanalytisk position og diskuterer det som udtryk for velfærdsstatens vigen for nyliberale og kommunitaristiske strømninger, eller for en forandret styringsrationalitet med vægt på et »aktivt samfund« (fx Rose, 1999). Begge disse traditioner bidrager efter min opfattelse med vigtige erkendelser, selvom man kan ærgre sig lidt over tendensen til, at kritisk refleksion og solidarisk engagement skiller sig fra hinanden, iøvrigt ofte trods de involverede forskeres intentioner om at fastholde forbindelsen (jeg melder mig gerne selv som en af dem med både intentioner og vanskeligheder). Mit ærinde her er imidlertid på et andet niveau, som kan bibringe mig kritik for at forene lasterne snarere end dyderne – at være naiv modernistisk humanist og samtidig akademisk distant – kort sagt, den skinbarlige 70'er-marxisme-retro.

Den tese, som jeg skal prøve at udfolde, er at nogle aktuelle former for frivilligt socialt ar-

bejde bringer helt grundlæggende træk ved selve arbejdsbegrebet i spil. Det er denne størrelse: »Selve arbejdsbegrebet«, som må siges at være kontroversiel. Det drejer sig nemlig her ikke blot om forskellige opfattelser eller formuleringer af arbejdsbegreber, og ikke engang kun om sådanne i skikkelse af praksisbegreber (Jensen, 1983) eller praksis-immanente diskurser (Foucault, 1985), men også om, at disse italesættelser og praksis'er i sig rummer nogle grundforhold, der er alment menneskelige. Og tesen er altså også, at en beskæftigelse med disse grundforhold kan kaste lys over problematikken frivilligt socialt arbejde på en relevant måde. Det er en ganske kontroversiel tese i dag, hvor man enten tager grundbegreberne for givet eller nøjes med at sætte dem i gåseøjne og beskrive hvad de bliver brugt til (se også Nissen, 2000a).

Vi kan begynde med at betragte sociologiens grundbegreber om »arbejde« og »frivillighed« – begreber som begge igen forudsætter et almenbegreb om »subjekter«.

Sociologiens subjekter er *individer*, der agerer rationelt ud fra egeninteresse samt givne »værdier« (eller de er irrationelle); deres ageren har primært karakter af udveksling; de er i udgangspunktet givne, forud for at de forbinder sig med hinanden i forskellige slags systemer eller strukturer for udveksling (som marked, byråkrati, civilsamfund). Sagt på en anden måde er sociologiens subjektbe-

greb et *empirisk* ditto – det er de givne, forefundne individer, de, som alle mennesker i udgangspunktet forstår som subjekter.

På grundlag af dette subjektbegreb bliver begreberne om »arbejde« og »frivillighed« ligeså forudgivne empiriske størrelser. »Arbejdet« forstås da typisk som et rationelt udvekslingsforhold, hvor en indsats udøves til gengæld for en løn. »Frivillighed« må derfor, når det alligevel knyttes til »arbejde«, henføres til kategorien »værdier«, eller ligefrem til »irrationalitet«.

Psykologien har naturligvis også et sådant subjektbegreb. Når sociologerne indimellem alligevel vil have nærmere indblik i individernes rationalitet, eller deres værdier, så henvender de sig til psykologerne. Det må være psykologien, der kan give svar på de spørgsmål. Socialpsykologiens holdningsmålinger, den kognitive psykologis kortlægning af den isolerede aktørs rationalitet, og socialisationsteoriens forbindelseslinier mellem samfundsforhold og forskellige former for irrationalitet – har alle som vidensfelter hentet næring fra deres relevans og veltilpassede façon i denne rolle, at fylde huller i sociologien.

Fælles for dem, og altså for de ovennævnte sociologiske antagelser, er, at individer og samfundsforhold grundlæggende opfattes som hinanden uafhængige ting, der bringes i forbindelse med hinanden. Både i psykologien og i samfundsvidenskaberne findes der imidlertid også alternative traditioner, som tænker i begreber om subjekter, der er defineret i et indre forhold til samfundsforhold. Det er heldigt og nyttigt, netop når man beskæftiger sig med frivilligt socialt arbejde. I sit væsen er det frivillige sociale arbejde nemlig udfordrende for de subjektbegreber, der anvendes i analysen. Det bliver særligt tydeligt, når sociologernes »værdier« sættes overfor det frivillige i frivilligt socialt arbejde. Kan det virkelig være rigtigt, at menne-

sker knokler hårdt og vedvarende ud fra blot og bart altruistiske motiver, altså ud fra »værdier« i sig selv? Eller omvendt, kan viden-skaben være bekendt at reducere den tilsyneladende altruisme til simpel egennytte? Frivilligt socialt arbejde udfordrer egennytten og lægger så at sige straks al forklaringsbyrden på værdibegrebet, sådan at det bliver tydeligt, hvor lidt det faktisk kan bære.

Alternativet, som det er udviklet i virksomhedsteorien (fx Knutagård, 2003) og den kritiske psykologi (fx Dreier, 1979), ikke mindst i den nu udskældte 70'er-marxismes periode, er forbløffende enkelt. Menneskers handlegrunde bygger altid både på egen- og almen-interesser i særlige forhold. Så lønarbejde kan udmærket være »altruistisk« motiveret, og »frivilligt« arbejde kan ikke forstås uden tanke for, hvordan det indgår meningsfuldt i reproduktionen af de »frivilliges« liv. I stedet for »værdier« sætter jeg konkrete livssituationer, organisationer og samfundsforhold.

Mening, betydning og lønarbejde

Et sted at starte kan være i Leontjev's skelnen mellem begreberne *mening* og *betydning* (Leontjev, 1977). Hvor betydninger er objektive sammenhænge knyttet til handlemuligheder, og objektiveret, eller genstandsmæssiggjort og almengjort, fx som værktøj, er deres mening et spørgsmål om, hvordan de indgår i den enkeltes livssituation og står i forhold til hans eller hendes motiver. Begreberne peger således på forholdet mellem på den ene side det objektive, samfundsmæssigt almene, og på den anden side det subjektive og personlige.

Hos Leontjev står dette forhold i centrum. Det viser sig også i de centrale begrebspar, der kendetegner »virksomheden« (som altså ikke er et firma, men et begreb for aktivitet): Den ene side er *handlinger*, rettet mod samfundsmæssige mål, og den anden side er *virksomheder*, rettet mod personlige motiver.

De to sider formidler hinanden. Virksomheden er sammensat af handlinger. Motiver retter sig mod betydninger (giver dem mening), og realiseres gennem mål. Også mening og betydning må opfattes som aspekter af de samme forhold.

Alligevel kan, siger Leontjev, de to sider under særlige omstændigheder skilles fra hinanden. Med henvisning til Marx' fremmedgørelsesteori siger han, at lønarbejdet er en sådan omstændighed. Her har arbejderens subjektive motiv – lønnen – intet at gøre med, hvad han objektivt producerer. »Hans arbejdsvirksomhed forvandler sig for ham til noget andet end den i virkeligheden er. Dens mening for arbejderen svarer ikke mere til dens objektive betydning«, skriver han (Leontjev, 1977, 188). Og han citerer Marx: »De tolv timers arbejde har ingen mening for ham som væven, spinden, boren osv., men kun som en indtjening, der bringer ham til bordet, på værtshusbænken, i seng« (ibid).

Leontjev skrev (i 1950'ernes Moskva) som om denne adskillelse mellem mening og betydning hørte en svunden tid til. Det kan tolkes som politisk motiveret, men det var også udtryk for en svaghed ved hans virksomhedsteori. Svagheden er, kort sagt, at Leontjevs subjektbegreb er for tyndt. Subjektet var kun forståeligt for så vidt som det enten smeltede sammen med – eller afveg fra – den normativt givne kultur. Enten var der en adskillelse, eller også forduftede den skelnen helt (se evt. herom i Axel & Nissen, 1993).

Lønarbejdet er ikke noget tilfældigt udgangspunkt for analysen. Når man ser på litteraturen om frivilligt arbejde, er der ikke meget tvivl om, at begrebet om lønarbejdet står helt centralt. Frivilligt arbejde bliver generelt defineret udfra hvordan det adskiller sig fra lønarbejde. Det er så selvfølgelig, at det typisk ikke opfattes som nødvendigt at interessere sig nærmere for hvad lønarbejde er. Løn-

arbejdet er så ideologisk dominerende en form for arbejde, at mange forsøg på at vriste sig fri af dets slagskygge lider skibbrud. Selv Karl Marx havde, når det kommer til stykket, svært ved helt at sige sig fri. Han lagde ellers ud – i Kapitalen – med et helt alment arbejdsbegreb:

»Produktionen af brugsværdier eller goder ændrer ikke sin almindelige karakter ved, at den bliver udført i kapitalistens interesse eller under hans kontrol. Arbejdsprocessen skal derfor i første omgang betragtes uafhængigt af den særlige form, den antager under givne sociale betingelser. Arbejdet er i første omgang en proces, hvori både mennesket og naturen deltager, hvor mennesket på eget initiativ iværksætter, regulerer og kontrollerer sit stofskifte med naturen«.

(Marx, 1970, 1. bog s. 302)

Arbejdets fremmedgørelse som lønarbejde er således ikke en evig tilstand, ikke naturnødvendig. Det er en særlig form. Denne særlige form kan foreløbig, i forlængelse af Leontjev, bestemmes udfra adskillelsen mellem mening og betydning.

For at foregribe lidt, hvor vi skal hen, kan vi også omformulere det til en *adskillelse mellem frihed og villighed*. Arbejderen er indenfor arbejdet »villig«, dvs. under arbejdsgiverens kontrol, og hun er til gengæld »fri« til at bruge lønnen til, hvad hun vil, den er hendes private ejendom. De to sider har intet med hinanden at gøre indholdsmæssigt. De bliver forbundet gennem en kontrakt, der neutraliserer det konkrete indhold, såvel i arbejdsprocessen som i arbejderens behov og livførelse, til fordel for en udveksling mellem abstrakte kvantiteter (arbejdstid/akkord og arbejdsløn).

Denne adskillelse skulle altså nu ikke forstyrre teorien om, hvad arbejde er i det hele taget. Men det gør den. I den videre udfoldelse af det almene arbejdsbegreb kommer Marx med følgende overvejelser:

»Han afstedkommer ikke blot en formændring af det materiale, han arbejder med, men samtidig virkelig gør han sit eget mål, der som en lov bestemmer hans handlemåde, og som hans vilje må underordne sig. Og denne underordning er ikke nogen forbigående akt. Under hele arbejdet kræver processen ikke blot en anstrengelse af de organer, der arbejder, men også at arbejderens vilje til stadighed er i samklang med hans mål. Det betyder, at der kræves stor opmærksomhed. Jo mindre, han føler sig tiltrukket af arbejdets natur og den måde, det udføres på, og jo mindre, han derfor nyder det som en leg, under hvilken hans legemlige og åndelige kræfter udfolder sig, jo mere opmærksom er han nødt til at være.« (Ibid., s. 303)

Marx modstiller her opmærksom disciplin overfor nydelse, leg og livsudfoldelse. Jo mere af det ene, desto mindre af det andet. Her er det, efter min opfattelse, at lønarbejdets tænkemåde spørger. Lønarbejdet er det »abstrakte arbejde«, det at give afkald på sin tid for en løn. Her er disciplin og viljeanstrengelse påkrævet. Det stilles så overfor *utopien* om det frie, konkrete arbejde, hvor det personligt meningsfulde går så uproblematisk op i det samfundsmæssigt betydningsfulde, at der slet ikke er brug for nogen selvdisciplin, viljesudfoldelse og opmærksomhed.

Men hvorfra kommer nu denne modstilling, teoretisk set? Et sted at søge kunne være i Marx' subjektbegreb. Det er et svært sted, for Marx markerede snarere sin position ved at lægge afstand til et subjektbegreb. Marx' dialektik var som bekendt i høj grad et opgør med Hegels. I Hegels teoretiske system var den første og mest grundlæggende forudsætning et meget abstrakt subjektbegreb. Hegels subjekt var til syvende og sidst Gud, eller Verdensånden, som gennem historien kom til erkendelse af sig selv, bl.a. i form af filosofisk spekulation. Marx var derimod opsat på at begynde med

»...virkelige forudsætninger, som man kun kan abstrahere fra i indbildningen. Det er de virkelige in-

divider, deres handlinger og deres materielle livsbetingelser, såvel de forefundne som dem, der frembringes gennem menneskenes egne handlinger. Disse forudsætninger kan altså konstateres ad rent empirisk vej. Den første forudsætning for al menneskelig historie er naturligvis eksistensen af levende menneskelige individer. Den første kendsgerning, der kan konstateres, er altså disse individers legemlige organisation og deres dermed givne forhold til den øvrige natur.« (Marx & Engels, 1981, 17)

Det spekulative subjekt udskiftedes med individer af kød og blod og deres handlinger. Subjektet er i mellemtiden blevet et fremmedord for individet, som særligt fremhæver at individet, som aktør i samfundet, er følelende, lidende, kropsbundet. Og da Marx i sin berømte 6. Feuerbach-tese fremhævede, at menneskets væsen ikke var i individet, men i de samfundsmæssige forhold, er det blevet nærliggende at betragte subjektet som noget, der lå udenfor den marxistiske samfundsteori. Den socialpsykologiske konsekvens er psykoanalysens modstilling mellem individets seksualitet og kulturens byrde, i dens kritiske udgaver koblet til ovennævnte modstilling mellem disciplinering og frigørelsesutopi.

Hvis vi imidlertid i stedet forestiller os et marxistisk subjektbegreb, som ikke er indfanget i denne modstilling af individ og væsen, men som tværtimod formidler relationen mellem de to begreber, – hvis vi altså i stedet tager udgangspunkt i begrebet *deltagelse*, og endda tænker dette som en relation mellem størrelser, der *begge* er kendetegnet ved subjektivitet (fællesskaber og deltagere), så kan vi nærme os hvad man kunne kalde subjektbegrebets »cirkelns kvadratur«, nemlig hvordan subjektet på en gang kan være noget særligt, som ikke smelter sammen med kulturen, og noget alment, som ikke kan forstås uden gennem kulturen.¹

Subjektet teoretisk set – i og for sig

Subjektet er altså i første omgang noget i sig selv, og har bestemte behov for at kunne ved-

blive med det. Med andre ord: Subjektet reproducerer sig selv. Meningsbegrebet udspringer af denne selvreproduktion. Selvproduktionen ligger på en måde allerede i livsbegrebet, altså begrebet om organismens cykliske stofskifte. Men det rækker på den anden side tydeligvis også udover dette biologiske niveau. Det kan endda også let ses når vi betragter individer: Subjektet opretholder ikke kun sig selv som organisme, men også som personlighed. Allerede hvad dette angår må vi altså skelne individet fra subjektet som teoretiske begreber. Subjektets selvreproduktion er for individets vedkommende tæt knyttet til organismens opretholdelse, til livet og dermed følelse, smerte, død osv.; men det udtømmes ikke heraf. Desuden kan man udmærket bestemme »subjekter« i den her fremlagte forstand, hvis reproduktion ikke er forankret i en organisme (fx en stat eller et firma).

På den anden side overskrider subjektet også sig selv. Subjektet deltager i en kooperativ reproduktion og udvikling af samfundslivet, og det udvikler sig herigennem. Deltagelsen implicerer at subjektet bliver aktør i en målrettet og formidlet praksis, og det vil sige at det indgår i diskursive strukturer af mål, midler, aktører og objekter. Subjektiv mening bliver herigennem produceret som et bestemt, partikulært tilfælde af objektiv, almen betydning. Denne *objektivering* sker primært gennem subjektets eksternalisering af sine handlinger i materielle substanser, der kan transformere og rekontekstualisere mening til betydning.

Det partikulære og bestemte – og dermed meningsbegrebet, behovsbegrebet m.v. – er dermed heller ikke længere blot givet med selvreproduktionen i sig selv. Det konstitueres derimod i en gensidig anerkendelsesproces, hvor subjektet spejles, bliver til noget *for* sig selv. »Den anden« anerkendes som partikulær deltager, som både selvreproducerende og formidlet, rationel. Gensi-

digheden implicerer således almenbetydninger, men også, i samme omgang, refleksion af mening, altså partikulære handlemuligheder og deres grunde. Det partikulære, bestemte subjekt bliver *subjektiveret* diskursivt gennem denne refleksionsproces.

Subjektiveringen går imidlertid ikke kun den ene vej. Formidlingerne mellem mening og betydning implicerer ikke kun konstituering af en bestemt, partikulær særinteresse, men også af en bestemt almeninteresse, altså bestemte fællesskaber og bestemte konstellationer af subjekter. Man kan sige, at »jeg« og »vi« *bliver til i samme proces*. Heri ligger kimen til et *ideologibegreb*, idet man netop kan bestemme ideologi som en særlig, bestemt almeninteresse.

Subjektets selvbestemmelse og vilje udspringer dermed af de spændinger mellem egeninteresse og almeninteresse, som er indbygget i deltagelse og anerkendelse; som gør magten produktiv, og som gør mulighed (og i den forstand frihed) til en nødvendighed. En »subjektvidenskabelig« forståelse er altså en forståelse af subjektet *i og for sig*, dvs. gennem skabelse af stadig nye *formidlinger* mellem indefra og udefra, mellem mening og betydning (sagt på en anden måde, altså, skabelse af stadig nye ideologier).

Subjektet er i den her skitserede forståelse netop subjekt i denne bevægelige og produktive formidlingsproces. Det trues som subjekt, når reproduktionen og selvoverskridelsen falder fra hinanden. Når udvikling og deltagelse kommer i modstrid med selvopretholdelse. Når betydning skilles fra mening.²

En tilsvarende figur kan man også bruge til at forstå ideologi. Der går et skarpt skel mellem de ideologiteorier, der nøgternt opfatter ideologi som knyttet til reproduktionen af en særinteresse, og de, der forstår det som falsk bevidsthed (i modsætning til fx videnskab). Begge opfattelser ser imidlertid bort fra,

hvordan selvreproduktion og selvoverskridelse forudsætter hinanden, og dermed også hvordan subjektiv mening og objektive betydninger altid konstitueres som knyttet til bestemte, særlige almeninteresser. Hvadenten almeninteressen afvises eller blot hypostaseres (fx som »videnskab«), så ryger forbindelsen fløjten. Den resulterende dikotomi mellem selvreproduktion og selvoverskridelse blokerer for formidling af ideologien i sig med ideologien for sig, og dermed dens bevægelse i og for sig.

Disse teoretiske bestemmelser af subjektbegrebet er udfoldet som et *kritisk dannelsesbegreb*. Det vil for det første sige, at subjektet begrebsbestemmes som noget, der ikke bare er der på forhånd, men som bliver til: Subjektet dannes. For det andet, at denne – stadige – tilblivelsesproces kan opfattes med den dialektiske figur »negationens negation«, hvor en modsigelse formidles og skaber en ny kvalitet. For det tredje, at hele denne bevægelse (dermed) kan opfattes som en selvbevægelse.

Endelig, for det fjerde, at hele bevægelsen nødvendigvis må opfattes normativt. Det er måske problemet med dannelsesbegreber, at de så tydeligt må operere med udviklingsidealer. Hvis man hylder et videnskabsideal, hvis begreb om objektivitet indebærer »neutralitet«, altså at forskningen opfattes som stående udenfor de forhold, som den studerer, så må dannelsesbegreber afvises, eller i det mindste henføres til »værdier« som betragtes empirisk udefra. Omvendt, hvis man tager udgangspunkt i en videnskabsteori, udefra hvilken forskeren er en del af sit genstandsfelt, og fx også selv er subjekt, så må objektivitetskravet snarere rette sig mod at reflektere, objektivere og almengøre de udviklingsidealer, som under alle omstændigheder findes indlejret i forskningen og dens teorier. En »subjektvidenskab«, som vil udfolde et »subjektstandpunkt«, knyttet til en variant af aktionsforskning, kan dermed ud-

mærket bruge et dannelsesbegreb som metodologisk indfaldsvinkel til subjektiviteten. Dette er desuden et bud på hvad der kan ligge i at en psykologi kan være kritisk (se Nissen, 2002).

Det er en vigtig pointe, at det ikke kun er det enkelte individ, der dannes som subjekt. Den »bestemte almeninteresse«, der konstitueres i samme omgang som subjekterne dannes, er ikke nogen harmløs teoretisk bestemmelse. Den problematiserer nemlig sociologiens begreb om »samfundet« ligeså grundlæggende, som individbegrebet er rokket. Ligesom vi har set på, hvordan ikke blot subjektiviteten, men også subjektet – altså det bestemte, partikulære subjekt – blev til, og ikke har stillet os tilfredse med det empiriske sammenfald med et individbegreb, på samme måde skal vi her overveje hvordan »det samfundsmæssige« bliver til »et samfund«. I megen samfundsteori, fx hos Marx, vies konstitueringen af de enkelte »samfund« uhyre lidt opmærksomhed. Der tales om »samfundet«, og meget ofte afgrænses dette så ubemærket som en stat. At (national-)staten er samfundets selvfølgeligste form er imidlertid langt fra banalt (sml. Billig, 1997). Der skjules meget vigtige problemstillinger, når staten, som samfundets almene selvbevidste organisering, uden videre tænkes at være vokset frem fra »samfundets« substans (gennem en social kontrakt), samtidig med, at »samfundets« afgrænsning pragmatisk falder sammen med staten. I modsætning til en sådan naturalisme kan vi foreløbig sige, at staten og andre organisationer udgør samfundets bestemte former, hver for sig og i deres konstellationer, idet dog staten må tildeles en særstatus i kraft af sin forvaltning af en almen og definitiv magt, altså militær, politi og retsvæsen. Samt, at disse bestemte former igen må tænkes i en dannelsesproces, altså principielt som (konstellationer af) subjekter. Statens suverænitet, dens evne til at tiltvinge sig anerkendelse fra de andre stater i et statssystem, er formentlig et af de allermest funda-

mentale samfundsforhold. Set fra denne side af relationen er dannelsen af statens deltagere (undersætter) en *interpellation*, en påkaldelse og en indrømmelse af en subjektivitet, der til enhver tid kan tilbagekaldes (se Althusser, 1983; Højrup, 2002).

Det ubestemte begreb om »samfundet« skal imidlertid ikke dermed helt afvises. Den svenske sociolog Göran Ahrne (Ahrne, 1990) beskriver fx »samfundet« som et »landskab« af organisationer. I dette landskab, siger han, er staten ikke en »ramme« udenom det hele, men derimod én blandt mange organisationer. Landskabsmetaforen peger netop på det ubestemte, ligesom vi kender det fra begrebet »hverdagsliv«. Samfundet er altid relevant som reference for det, som de bestemte former betinget realiserer og kan overskrides i. Samfundet er på den måde en slags utopisk begreb. Hver gang vi bliver konkrete og bestemte, har vi afgrænset samfundet på en måde, der potentielt er problematisk. Hver gang vi overskrider en sådan ideologi, for sig, har vi dannet en ny – i og for sig.

Arbejdsbegrebet

Hermed er forholdet mellem mening og betydning, eller sagt på en anden måde, formidlingen mellem individuel og samfundsmæssig reproduktion og selvoverskridelse, sat i centrum og reflekteret på en ny måde. Denne måde er gennem et subjektbegreb, som bestemmes i en dannelsesproces. Netop dette er det element der manglede i Marx' ovenfor nævnte arbejdsbegreb, formidlingen mellem »menneskets stofskifte med naturen«, hvor begrebet om »mennesket« slet ikke er differentieret, og den modstilling mellem disciplin og leg, som bliver resultatet, når udgangspunktet er rent empirisk, nemlig de »virkelige individer og deres handlinger« i det borgerlige samfund.

Arbejdsbegrebet er her væsensbestemt som subjektivering og objektivering. En proces, hvori subjekter dannes, konstitueres som

selvbevidste – man kan også sige reflektive, disciplinerede – samtidig med at de selv er skabende, altså deltager i produktionen af subjektiv mening og objektive betydninger, og således også i dannelsen af samfundets bestemte former.

Enheden af subjektivering og objektivering er i øvrigt arnestedet for faglige traditioner og i et videre perspektiv for videnskaberne: Den disciplinerede fastholdelse af erfaringer i objektiv form. Dermed er »arbejdet« i denne teoretiske betydning også knyttet til kontinuerlig udvikling og opbygning af »viden« på en anden måde og i en anden forstand og målestok end aktiviteter, der ikke bærer disse egenskaber.

Gensidigheden i subjektiverings- eller dannelsesforholdet betyder at forholdet kan ses fra to forskellige perspektiver. Dette sociopsykologiske arbejdsbegreb ser relationen »nedefra«. Sat på en forenklet formel er arbejde her den måde, hvorpå den enkelte re-/producerer sig selv ved at deltage i samfundets re-/produktion. Det indebærer både et deltagelsesforhold og et udvekslingsforhold, som to sider der begge forudsætter den nævnte subjektivering/objektivering og derigennem hinanden. De to sider *kan* spaltes fra hinanden, som vi har set, i en villighed og en frihed, der er forbundet gennem en løn.

Men de behøver det ikke. Hvis vi ser på de *principielle måder*, hvorpå deltagelsen i den samfundsmæssige produktion formidler meningen i de enkelte subjekters liv, så har vi at gøre med *livsformer*. Gennem livsformteorien kan man få indblik i hvordan »arbejde« kan se ud på meget forskellige måder, hvoraf lønarbejde er en vigtig, men ikke den eneste (Højrup, 1983). Livsformteorien skildrer, hvordan meningsfuldt hverdagsliv kan reproducere på så principielt forskellige måder, i så principielt forskellige arbejdsbegreber, at vi bliver etnocentriske, altså blinde overfor hinandens kultur. Højrup kontrasterede

måske især lønarbejderlivsformen med den selvstændiges livsform – landmandens, vognmandens, købmandens osv. – som er kendetegnet ved, at der opretholdes en bedrift, der producerer direkte til et varemarked (enkel vareproduktion).

Teoretisk set har vi altid en relation mellem en frihed og en villighed. De fraspaltede begreber om frihed og villighed, som knyttet til hhv. egennytte og altruisme, kendetegner særligt lønarbejdet, og det giver ingen mening i andre arbejdsbegreber. I den selvstændige livsform er meningssammenhængen således en ganske anden. Her er friheden en rådighed over »dagsværket« i den egne bedrift, – og »villigheden« er den dertil fordrede selvdisciplin.

Hvilken af disse livsformer er så »frivilligt arbejde«? Lad os i første omgang nøjes med at sige, at med begrebet om det frivillige arbejde har vi at gøre med denne problematik. Den er ikke selvfølgelig. Vi må spørge forundret, hvad der mon får disse mennesker til at arbejde så vedholdende udenfor de udvekslings- og deltagelsesformer, som vi tager for givet som selvfølgelige. Tilsyneladende arbejder de ganske frivilligt, alene baseret på »værdier« eller »irrationelle« psykologiske fænomener. Vi kan nu udtrykke den hypotese, at der blot bagved denne fremtrædelse gemmer sig andre arbejdsbegreber end de vante; at *frivilligt arbejde således har at gøre med, at arbejdsbegrebet er problematiseret eller i bevægelse.*

Socialt arbejde

Arbejdsbegrebets relation kan imidlertid også spejlvendes, og altså ses »oppefra«. »Samfundet« – i bestemt, selvbevidst form, og det vil oftest, men ikke altid, sige staten – re-/producerer sig selv ved at bidrage til sine deltageres re-/produktion. Da relationen jo er gensidig, forekommer en sådan spejlvending umiddelbart at være helt tautologisk, altså teoretisk overflødig. Når mennesker arbej-

der, så bliver de vel også re-/produceret af samfundet? Men nej, det er den ikke, for denne gensidighed er langt fra nogen direkte og garanteret nødvendighed. Og samfundets re-/produktion af sine deltagere kan faktisk godt være noget i sig selv. Det er netop det, der er det grundlæggende indhold i *socialt arbejde*, hvis vi særligt fokuserer på individer³ som samfundsdeltagere. Socialt arbejde er altså når dette re-/produktionsforhold er gjort til genstand for et arbejde, og altså ikke længere går af sig selv eller blot er et hensyn, der er bygget ind i samfundets almindelige virke. Sagt på en anden måde er individets re-/produktion her flyttet om fra aktør- til genstandssiden i praksis.

Måske er dette sket på forskellige måder til alle tider; det har jeg ikke horisont til at vurdere. Jeg vil her afgrænse mig til at beskæftige mig med de »moderne« samfunds praksisformer. I sammenhæng hermed definerer jeg begrebet om det »moderne« som knyttet til individets og familiens historiske tilsynkomst i en betydning løsrevet fra, og derfor også på særlige måder forbundet med, »stat« og (»civil-«) »samfund« (inkl. marked), fremfor, som førhen, indbundet i en variant af et forhold mellem »polis« (bystat) og »oikos« (husholdning).⁴

Re-/produktionen af (samfundet gennem re-/produktion af) individer findes ganske vist næsten slet ikke i sin rene, almene form, men primært i flere forskellige specialiserede former, som arbejde.

Allerførst kan man genealogisk se »det sociale arbejde« tone frem på baggrund af en diskursiv håndtering af individer qua kroppe. Dette grundlæggende udgangspunkt findes stadig i sin mest enkle og primitive form, nemlig i fængselsvæsenets simple fysiske opbevaring. Snart udvikledes mere avancerede former hvorunder »sjælen blev kroppens fængsel«. Men den fundamentale forankring i en magtproblematik forsvandt ikke

dermed, og spektret fra fængsel til selvsvarlighed er en central problematik i ethvert socialt arbejdes subjektiveringsforhold. Den moderne medicin voksede ligeledes frem af denne rod, som stadig mere specialiseret italesættelse af kroppen som objekt og som organisme. Igen kan man indvende, at »sjælen« – det psyko-sociale – er et ganske andet objekt, og igen kan man også svare, at forholdet mellem håndtering af individer som »kroppe« og som »sjæle« fortsat og på relevante måder er bevægeligt.

Man kan dernæst alment skelne mellem behandling, forebyggelse, omsorg og kompetence-udvikling. Denne differentiering skelner det sociale arbejde i to dimensioner. Den første går på, om der sigtes mod udvikling (behandling og kompetenceudvikling) eller blot reproduktion (omsorg og forebyggelse) af individerne. Den anden går på, om målet er positivt (kompetenceudvikling og omsorg) eller negativt (behandling og forebyggelse), altså om man sigter mod at tilvejebringe eller ophæve noget. Begge de to dimensioner udgør adskillelser, der etableres som følge af det sociale arbejdes udspring i en adskillelse mellem subjekt og objekt.

Det sociale arbejde er heroverfor det *almene*. Det, der bliver tilbage, når man har taget forbehold for de specialiserede praksisformers særlige karakter, samt, i en vis forstand, en helhed, som de specialiserede grene kan ses indenfor. Helheden, eller det almene, er imidlertid ikke uden videre en »moder-form«, som specialiseringerne er vokset ud fra. Det sociale arbejde er ikke i den forstand nogen veletableret »grundform«. Det vokser til stadighed frem af sin »rod« i de mere direkte former for tvang – eller opsuges i dem igen – og det opstår til stadighed gennem forvandlinger af en medicinsk praksis – eller omdefineres tværtimod til en sådan. Og det vokser til stadighed frem af sine specialformer – eller differentieres igen til dem.

Endelig bliver det sociale arbejde igen og igen til mere direkte fra det politiske niveau i form af velfærdsstatslig forsørgelse, generelle tiltag overfor synlige sociale problemer (som fx ungdomsgrupper) m.v. Denne sidste baggrund og oprindelse for socialt arbejde er såvel historisk som aktuelt særdeles betydningsfuld. Når det sociale arbejde forstås i et rent genealogisk perspektiv, som her ovenfor, så bliver det svært at forstå det som led i en statsform og som konstitueret af, og konstituerende, subjekters begrundede praksis. M.a.o. må man tilføje hvordan »det sociale spørgsmål« historisk var – og er – en afgørende drivkraft bag etableringen af en velfærdsstat – som en form for almen (selv-)bevidsthed om nødvendigheden af samfundets re-/produktion af den enkelte, der på bestemte måder adskiller sig fra barmhjertigheden, som i mange århundreder har kendetegnet kristendommens italesættelse af problematikken. Man må besinde sig på, at politiske modsætninger står tydeligt frem netop i det (almene) sociale arbejde, mere end i de specialiserede former, som tildels forvandler dem produktivt gennem institutionalisering og teknologisering. Og man må tage højde for de særtræk, der udspringer af det sociale arbejdes løbende nydannelse »forfra«: På den ene side en lang og mere eller mindre ærværdig, mere eller mindre professionel, faglig tradition, og på den anden side tendensen til, at den dybe tallerken så at sige hele tiden skal opfindes på ny (se herom også Sunesson, 1981).

Vi må selvfølgelig også tage højde for, at det sociale arbejde, som vi kender det empirisk, ikke nødvendigvis svarer til en rimelig almen bestemmelse af begrebet. Eftersom det sociale arbejde først rigtigt udviklede sig i løbet af det 20. århundrede, indenfor en fortrinsvis kapitalistisk produktionsmåde og en velfærdsstat, måtte det sociale arbejde placere sig, eksplicit eller implicit, som statens supplement og understøttelse til arbejdsmarkedet. Når socialt arbejde overskrider denne

orientering, må det begrundes særskilt og under vanskeligheder. Sådanne overskridelser finder dog faktisk sted, og det er netop i disse brudflader, at analyser som disse kan være relevante. Under alle omstændigheder er det sociale arbejde nemlig et arbejde, en disciplineret objektiviseringsproces, og som sådan er dets genstand noget uselvfølgeligt. Det reflekteres og gøres til genstand for kontinuerligt udviklingsarbejde, forskning m.v. – en produktivkraftudvikling.

Vi har således nu, når vi sammenføjer vores bestemmelse af frivilligt arbejde med bestemmelsen af socialt arbejde til et begreb om frivilligt socialt arbejde, en *relation mellem individuel og samfundsmæssig re-/produktion, som er uselvfølgelig og sat i bevægelse på begge sider*.

Arbejdets aktør er på frivilligt arbejde, og vi kan derfor ikke tage hendes arbejdsbegreb for givet. Og arbejdets genstand er ligeledes sat i bevægelse, når det sociale arbejde udvikles. Og begge dele, både aktørsiden og objektsiden i praksis, er grundlæggende det samme, nemlig individers re-/produktion. Derfor er frivilligt socialt arbejde potentielt temmelig vidtrækkende i sine perspektiver.

Projekt Gadebørn

Lad os nu altså se på, hvordan vi kan få disse vidtrækkende perspektiver til at belyse et konkret, praktisk eksempel på frivilligt socialt arbejde.

Projekt Gadebørn var et led i Socialministeriets »Storby-pulje«-forsøg mellem 1993 og 1996, og i den anledning var jeg tilknyttet som evaluator. Dets målsætning var at finde nye veje til at bygge bro mellem det sociale system og »gadebørn«, dvs. unge »i drift« med usikre voksenkontakter og dårlige erfaringer med professionelle. Jeg skulle analysere projektets erfaringer med nye tilgange, herunder anvendelsen af frivillige (se Nissen, 2000b). Konkret var Projekt Gadebørn ho-

vedsageligt en finansiering af to organisationer. Tjek-Punkt, en knopskydning af en professionel kommunal institution, bestod primært af 7 socialarbejdere, som drev et værested og lavede opsøgende arbejde blandt de mest udstødte unge og kontaktfrembringelse til det sociale system. Sjakket var en selvbestaltet hjælpeorganisation for udstødte unge, deltagerstyret og ideologisk-kulturelt forankret i »systemkritiske« netværker.

Frivilligt socialt arbejde var meget forskellige ting i de to projekter. Så forskellige, at de meget almene overvejelser, som vi har haft fremme i alt det ovenstående, var relevante.

Lad os først, som det mest enkle, tage Tjek-Punkt. Aktørerne i og omkring Tjek-Punkt havde ikke selv bedt om det med de frivillige. De syntes faktisk, at det var en rigtig dårlig idé, for deres målgruppe var så skrøbelige, hårdt belastede og vanskelige unge, at man skulle være overordentlig professionel for at have med dem at gøre. Men Socialministeriet krævede det, og så måtte man jo til det. Strategien blev da så at sige at begrænse skaden. Dels ved at sikre, at de frivillige ikke blev for dominerende en del af arbejdsstyrken, og dels ved at kontrollere og kvalificere de frivilliges indsats ret ihærdigt. Man definerede derfor et bestemt antal frivillige »arbejdspladser«. Jobbeskrivelsen var relativt klar: Mindst én og højst 2 ugentlige vagter. Intet arbejde måtte gøres afhængigt af de frivilliges indsats. Indholdet var omsorg, men ikke det egentlige socialpædagogiske. Man satte opslag på socialarbejderuddannelser og tog ansættelsessamtaler. De ansatte frivillige fik supervision af én af Tjek-Punkts pædagoger. Dette var også, hvad de kom efter. De sagde sådan noget som dette:

Jeg må da indrømme, at mit motiv til at være her, det er sådan rent egoistisk, ikke. Det er ikke så meget for de brugeres skyld – ja jeg ved godt det lyder mærkeligt, men det er ikke så meget for deres skyld jeg er her, jeg er her mere fordi at, jamen hvad kan

jeg få ud af det, hvad får jeg ud af det rent fagligt. Og det – det får jeg selvfølgelig meget ud af.

Vi har altså her: Et veldefineret arbejde lønnes med en veldefineret ydelse: Uddannelse. At det alligevel ikke er lønarbejde, er ikke primært et spørgsmål om penge – om at »løn-
nen« udbetaltes i naturalier. Det er derimod mest fordi der er en tæt *indholdsmæssig* sammenhæng mellem ydelse og modydelse. Frivilligheden kommer til udtryk i, at de væsentlige krav og muligheder er aldeles diffuse og personafhængige. Trods afgrænsningen til »omsorgsydelser« var den frivilliges mest betydningsfulde indsats nemlig ikke, at hun smurte leverpostejmadder og så TV med de unge. Det var derimod, at hun engagerede sig personligt i det pædagogiske arbejde og dermed i sin egen uddannelse. Den frivilliges engagement var det, der gav såvel Tjek-Punkt som den frivillige selv et udbytte. Nøgleordet var »ansvar«:

Man tager det ansvar man vælger at tage. Mange gange synes jeg også, at jeg er her som iagttager. Jeg kan da godt være en hel aften, hvor jeg nærmest sidder inde i stuen, og hvor der måske er nogle brugere her, og hvor jeg bare prøver at sidde og iagttage en situation, som jeg synes er spændende. Og det kan jeg så tillade mig, fordi jeg ikke er lønnet arbejder (...)

Du synes ikke der bliver stillet nogle krav til dig?

Jo, det synes jeg. Men jeg synes selv at jeg – altså, der bliver stillet nogle krav, som jeg selv får lov til at bestemme mængden af. Det er ikke sådan, at der er, når jeg kommer her, at der er nogle fastsatte krav til, hvad jeg skal kunne og hvad jeg skal lave. Der er selvfølgelig nogle overordnede krav, og nogle regler (...) Jeg synes selv jeg sætter de krav, som der bliver stillet til mig.

I første omgang kan vi dermed sige, at det frivillige arbejde i Tjek-Punkt kunne forstås som udtryk for udbredelsen af »karriere-livsformens« arbejdsbegreb i det sociale arbejde. Karrierelivsformen er netop udvekslingsfor-

holdet mellem på den ene side den unikke og engagerede, personligt kvalificerede indsats og på den anden side arbejdets bidrag til karrieren. M.a.o.: Tjek-Punkts frivillige adskilte sig kun fra de lønnede ved, at de ikke var kommet så langt i deres karriere, og i endnu højere grad brugte arbejdet som en karrieresatsning. De var altså, om noget, ikke mindre, men *mere professionelle* end de øvrige ansatte!

Imidlertid var Tjek-Punkts frivillige ikke udelukkende kynisk noget-for-noget motiverede. De lagde derimod vægt på, at Tjek-Punkt var et udviklingsprojekt på et særligt humanistisk grundlag, der på én gang var mere sagligt professionelt begrundet og mere ideologisk rigtigt end det traditionelle system. De frivillige blev altså ikke kun uddannet professionelt; de blev også hvervet som deltagere i et netværk af reformatorer. Det var *almeninteressen*, der var på spil for dem, og det var i forhold til den, at de ikke blot dannede sig en identitet som »professionelle« socialarbejdere, men bredere set som bidragsydere til en reformeret velfærdsstat. På den måde kan man opfatte Tjek-Punkts frivillige som interpellation til velfærdsstaten, samtidig med konstitueringen af en ny velfærdsstat – samt måske også en dertil hørende livsform, den såkaldte embedslivsform.⁵

Forholdet til arbejdsgenstanden, altså det sociale arbejdes relation, var imidlertid også væsentligt. Tjek-Punkts frivillige arbejdede indenfor en klar adskillelse mellem det sociale arbejdes aktør og dets genstand. Selvom den unge inddrages som medansvarlig – hjælp til selvhjælp – så er der trukket en klar streg i sandet mellem de to. I modsætning til Sjakket, som vi skal se om lidt.

Tjek-Punkts socialfaglige koncept var dialogisk pædagogik, også kaldet relationsarbejde. Det indebar, at arbejderens personlige engagement blev opfattet som direkte og altaf-

gørende faktor, og at det hele menneske, brugeren, stod overfor det hele menneske, socialarbejderen, som dialogpartner og identifikationsobjekt.

Mottoet var, at »det personlige må ikke blive privat«. Men hvad betød det egentlig, når den frivillige medarbejder trådte frem som »helt menneske«, selv definerede sit ansvar af hensyn til egen karriere og egen ideologi, og i det hele taget på mange måder overskred grænserne for arbejdspladsens snævre domæne? Ja, det betød først og fremmest netop adskillelsen mellem hjælp og selvhjælp. Det utilstedeligt private var medarbejderens problemer med sig selv og sine. Ikke kun sådan, at hendes problemer måtte håndteres i andre kontekster og på andre tidspunkter. Men også sådan, at Tjek-Punkt blev et »problemfrit rum« – et »miljøterapeutisk« rensset frirum, hvor det skulle være brugerne, der leverede alle de problemer, som trådte frem.

Pædagogisk set var det et dilemma, at den dialogiske pædagogik stillede de unge overfor falske, idealiserede identifikationsobjekter. Det blev noget af en byrde at bære for den unge, at alt negativt på den måde var selvforskyldt – de fantastiske medarbejdere i Tjek-Punkt arbejdede jo forbilledligt på de unges egne præmisser! Men også for medarbejderne (frivillige såvel som lønnede) indebærer strukturen en delvist tilsvarende problematik: Spaltningen mellem det idealiserede og det problemfyldte selv, og sidernes henlæggelse til forskellige kontekster. Netop det frivillige sociale arbejde bidrog til at udfolde dette som en almen problemstilling, sådan som man også kender det fra forskellige »terapeutiske bevægelser«. I et videre perspektiv kan man her se »terapeut« og »klient« som roller, de enkelte personer kan skifte imellem, men som alligevel er ganske rigtigt fastholdte. Tilsyneladende er denne adskillelse mellem betydning og mening i det sociale arbejde ligeså rodfæstet som lønar-

bejdets komplementære adskillelse mellem mening og betydning.

Denne struktur forudsætter en diskursiv form, en given »ramme«, der fastholder adskillelsen trods de enkelte personers skift. Det ser ud til, at når blot enten aktør- eller objekt-begreber fastholdes, kan adskillelsen mellem hjælp og selvhjælp, og dermed arbejdsbegrebets/det sociale arbejdes to sider, opretholdes. Det sociale arbejdes traditionelle behandlingsdiskurs har rummet forhold mellem behandler (aktør), sygdom/problem (objekt), helbredelse/normalisering (mål) og aktivitet/interaktion (middel). I Tjek-Punkt var det behandler-begrebet, der lå fast, i skikkelse af professionalismismen og karriere-/embedslivsformernes strukturer. I institutionaliserede selvhjælpsbevægelser, som fx Minnesota-behandling, hvor behandlere og behandlede flyder mere sammen, udfyldes denne funktion typisk af sygdomsbegreber, som tænkes at levere objektive begrundelser for vandtætte rollefordelinger, fx henover tidsforløb.

Sjakkets hjælp som selvhjælp

Frivilligt socialt arbejde kan imidlertid også faktisk indebære, at adskillelsen mellem hjælp og selvhjælp ophæves. Når vi ser på et eksempel på det, kan vi måske også komme nærmere en forståelse af, hvorfor det er så grænseoverskridende.

Et sådant eksempel var Sjakket nemlig. I Sjakket talte man ikke om »hjælp til selvhjælp, men om »hjælp som selvhjælp«. Det mest enkle udtryk for det var ung-til-ung-formen. Alle de unge, som jeg talte med, også de »tungeste« og de allermest dugfriske deltagere i Sjakket, var selv involveret i at hjælpe andre unge. Det var simpelthen stilen i Sjakket. Man åbnede dørene til sin evt. lejlighed for andre Sjakket-unge, som ikke havde et sted at bo. Man udtalte sig til journalister og skoleelever om, hvad »unge« har behov for, hvor let man kunne blive afhængig

af rygeheroin, og hvor urimeligt det var, at der var så få ordentlige tilbud til unge misbrugere. Man deltog som aktivist eller bare som »det tynde øl« i, hvad der foregik i Sjakket, en »hjelpeorganisation for udsatte unge«. Og alt sammen helt fra første færd, endnu mens man stadig var dybt begravet i egne problemer, fx med misbrug. Når man kaldte det »hjælp som selvhjælp« var det altså fordi dét at være med til at hjælpe også var et middel til at løse egne problemer.

Tænkeformen her på overfladen, som jeg mødte i mange interviews med folk i Sjakket, var umiddelbart ganske banal. Den var sammensat af to velkendte klichéer: Den, der har egne erfaringer, er bedst til at hjælpe; og det man især har behov for, hvis man vil ud af en socialt vanskelig situation, er noget meningsfuldt at tage sig til. I denne form er vi meget tæt på det selvbekræftende. For hvad skal der til for at noget hjælper? I denne udgave simpelthen det, at alle tror på det. M.a.o.: Det hjælper fordi det hjælper fordi det hjælper fordi... Det var da også en indvending, som jeg mødte blandt de temmelig få skeptikere blandt Sjakkets deltagere og samarbejdspartnere. En af dem var en tidligere deltager i Sjakket, som var brudt ud og havde dannet sit eget, langt mere voksenstyrede projekt. Om Sjakket sagde han: »Det er ligesom kejserens nye klæder: Du er for dum hvis du ikke kan se hvad der hjælper«. Da jeg indvendte, at alle de unge faktisk var begejstrede i mine interviews, svarede han, at når de roste Sjakket var det fordi de brugte alle Fællesmøderne til at fortælle hinanden hvor gode de var, »ligesom Tvind«.

Allerede her kan vi se en god grund til at holde hjælp og selvhjælp grundigt adskilt. Selvom en pragmatisk anvendelse af bedrag som hjælpemiddel også kendes fra professionelt socialt (hhv. behandlings-) arbejde – under navnet placebo-effekten – så er vi på længere sigt ude at svømme, hvis vi ikke kan skelne kollektivt selvbedrag fra reel hjælp. Når

hjælp og selvhjælp blandes sammen, ved vi ikke længere, hvor vi er.

Set i dette perspektiv vil projekter som Sjakket kunne fungere en kort tid på en modebølge, indtil de efterhånden har mistet deres autoritet. Og det er slet ikke umuligt, at denne dynamik har en vis betydning i et socialt arbejde, der som nævnt er dømt til at »begynde forfra« igen og igen. Netop arbejdet med udsatte unge er om noget forbundet direkte med den socialpolitiske debat. En slags post-moderne pragmatik for embedsfolk kunne bestå i at udnytte socialpolitiske modestrømninger til at støtte nyopstartede, frivillige »ildsjæle« for – billigt – at udnytte den pædagogiske energi i deres illusioner. Her kan vi altså identificere det frivillige som en slags discount- eller light-udgave af socialt arbejde – billigt, og ganske vist heller ikke særlig holdbart eller bredt anvendeligt, men på de præmisser ligeså OK som en éngangslighter.

Men holder det, at faglig refleksion (og dermed arbejde i egentlig forstand) forudsætter adskillelsen mellem hjælp og selvhjælp for at kunne skelne placebo fra virkelig effekt?

Ser vi først på medicinen er billedet tilsyneladende helt klart. Hele den medicinske professions autoritet hviler på beherskelsen af behandlingsformer, hvis forskel til placebo-effekten er grundigt dokumenteret. Kun på den baggrund kan en læge i ny og næ også bruge placebo-effekten som redskab. Den klare skillelinie her er imidlertid en funktion af medicinens omhyggelige adskillelse mellem krop og sjæl. Når objektet er en »krop«, får man ikke så mange problemer med, at det er noget subjektivt, der skal holdes møjsommeligt adskilt fra aktørens egen subjektivitet.

Nærmer vi os det sociale arbejde, bliver det hele meget mere grumset. Psykoterapi er fx langt vanskeligere at skille ud fra placebo-effekten, og man kan endda hævde, at psykoterapi simpelthen er den rendyrkede placebo-

effekt (Hougaard, 1983) – at det altså er næsten ligegyldigt, hvad terapeuten gør, blot det gøres med overbevisning, engagement, indføling, varme osv., så klienten fatter tillid. Her er det så, at »rammen«, fastholdt med »terapeuten« og/eller »sygdommen«, kommer ind i billedet. Behandlerens givne status eller sygdommens veldefinerede fremtrædelse borger for rationaliteten og objektiviteten. Psykoterapeutisk faglighed kan siges at bestå netop i at etablere, fastholde og håndtere et »terapeutisk rum« ved hjælp af bestemte teknikker. Alting kan flyde, undtagen terapeuten og den ramme, hun definerer (fx tidsramme, regler for samtale m.v.). Det »objektive« og »reelle« sanktioneres så i terapeuternes faglige selskaber, der typisk er opbygget som hierarkiske strukturer af supervision eller egenterapi. Her kan man imidlertid igen spørge, om ikke det hele er lidt selvbekræftende. Der er ikke langt fra tesen om, at »non-specifikke« faktorer og placebo er de afgørende i psykoterapi, til at psykoterapi decideret kaldes en form for professionelt bondefangeri (hvilket Goffman en gang har foreslået). Eller blidere formuleret, at en professionsgruppe vokser frem, som profiterer af den måde, vi håndterer »det irrationelle«. Tværtimod at være et værn imod selvbedrag er terapeuten her professionel bedrager (og ikke, vel at mærke, nødvendigvis i klientens interesse).

Heraf kan vi lære: At en given aktivitet overfladisk set »virker« som socialt arbejde, fordi den overholder »reglen« om adskillelse mellem hjælp og selvhjælp, er ikke nogen garanti for (eller imod!) dens substans. Måske er også disse former i virkeligheden flygtige fænomener, socialt arbejde »light« – uanset at det bestemt ikke altid er billigt! Med et stærkere udtryk: Nutidens kvaksalvere.

Det implicerer, at spørgsmålet om (socialt) arbejde – om disciplineret, reflekteret indsats og om objektiv betydning – er et *andet* end spørgsmålet om forholdet mellem hjælp og

selvhjælp. Og det tyder igen på, at det kan være meningsfuldt at søge efter former for socialt arbejde, der *ikke* bygger på en absolut adskillelse mellem hjælp og selvhjælp. Dvs. at forlade forestillingen om, at der til begrebet om (frivilligt socialt) arbejde med nødvendighed hører fremmedhed, altså at man hjælper »den anonyme medborger« (som det fx hævdes hos Høgsbro, 1992).

I Sjakkets tilfælde handler det om at trænge bag om overfladen i »hjælp som selvhjælp«. Hvad var det, der bestemte, om det var et flygtigt, kollektivt selvbedrag, eller et substantielt og bæredygtigt socialt arbejde? At spørge sådan betyder imidlertid ikke, at denne overflade skal opfattes som falsk – »kejserens nye klæder«. Tværtimod har vi nu set, hvor væsentlig og virkningsfuld, den kan være. Hvis der blev udført et lødigt socialt arbejde i Sjakket, så var »hjælp som selvhjælp« overordentligt virkningsfuldt som form for mobilisering eller »hvervning« af dets deltagere.

Lokalkultur-begrebet

Jeg ville nok ikke have haft adgang til det analyseredskab, som jeg kom til at bruge til at søge om bag overfladen i Sjakket, hvis ikke jeg, da jeg begyndte mit arbejde med Sjakket, allerede igennem 3 år havde været involveret i det netværk af projektfolk, som det var en del af.

Ikke mindst og allerførst i revalideringsprojektet Bruger-service (se Nissen, 1998). Her var den overflade, som jeg med det samme blev stillet overfor, og som jeg ligesom alle andre blev »hvervet« med, stik modsat Sjakkets. Aktiviteterne i Brugerservice var først og fremmest overhovedet ikke »hjælp«. Ikke noget med kunstigt pædagogisk somom, socialt begrundet dum-i-arbejde eller terapeutisk befamling. Brugerservice's delprojekter var derimod kvalitetsprojekter. Deltagerne arbejdede med noget der *var* noget. Når man fx drev et spisested eller et galleri, eller ar-

rangerede rockkoncerter, så var det fordi der var reelle »nicher« til det. Folk havde brug for billig og god mad og for kulturelle aktiviteter. Også selvom ingen af delene som sådan kunne løbe rundt som kommercielle aktiviteter eller finde plads på en finanslov eller et kommunalt budget.

At jeg selv blev »hvervet« med den overflade indebar, at jeg blev overbevist om, at det var rigtigt. Jeg så det med mine egne øjne og kunne forstå de folk, der omtalte det som virkeligt. Men hvordan kunne det begrundes? Selve opgøret med »behandlingsbegrebet« kunne jeg spore tilbage til en socialfaglig diskurs, der refererede til symbolsk interaktionisme: Mod-stempling. Men hvad så med det, der blev sat i stedet for behandling? Hvordan kunne det være »arbejde«, når det trods alt for en meget stor del var finansieret som revalidering og aktivering? De socialarbejdere, som jeg diskuterede med, henviste her til »nye arbejdsbegreber« og til den problematisering af lønarbejdet som »værdi«, som var udsprunget af det »nye venstres« håndtering af den langvarige arbejdsløshedssituation. Og de henviste til den sammenhængende fremstilling, som var lavet af Johs. Bertelsen fra »søster-projektet« Sidegaden (Bertelsen, 1991). Jeg var imidlertid ikke tilfreds med de referencer. Først og fremmest fordi de trods alt hvilede på den ovenfor nævnte dikotomi mellem disciplin og frihed – midt i et forsøg på at overvinde den.

I stedet afprøvede jeg Højrups kulturbegreb som indfaldsvinkel. Iflg. Højrup (1983) er kulturer, som fx livsformer, som nævnt forskellige former for udveksling mellem mening og betydning – former, som ikke udviskes gennem interaktion, men derimod – når der er materielle vilkår til det – reproduceres i deres forskellighed, og således er selv-bærende. Når Højrups kulturbegreb var inspirerende, så var det bl.a. fordi kravet om kulturens evne til at være selv-bærende svarede så udmærket til det krav om et subjekt-

perspektiv, som jeg havde som udgangspunkt.⁶ Men til forskel fra livsformerne var disse projekters »kulturer« lokalt forankret og unikke. De var legemliggjort i organisationer. Ikke identiske med organisationerne i målrational eller institutionel forstand, men snarere som ideologiske former, hvormed organisationerne definerede sig selv i en stadig dannelsesproces⁷.

Det, der i en sådan lokalkultur defineres lokalt, er et meningsfuldt hverdagsliv, og dermed, ikke mindst jo, et arbejdsbegreb. Det spørgsmål, som således måtte stilles til Brugerservice – og senere Sjakket – var dermed, hvilken meningsfuld sammenhæng for et hverdagsliv, de kunne etablere, og hvilke vilkår, det fordrede.

For at tage det sidste først: Når de mere eller mindre overfladiske »subkulturelle« træk ved de lokale netværker på Nørrebro kunne udvides og slå rod som egentlige lokalkulturer, så hang det sammen med en bevidst politisk indsats for at råde over deltagernes tid. At Socialministeriet, og siden Københavns Kommune, ville betale for 5 medarbejdere til Sjakket, var selvfølgelig et væsentligt og enkelt udtryk for det. Disse medarbejdere var imidlertid ikke »jobs«, men – efter en kort kamp med forvaltningen – ressourcer, som Sjakket rådede over, udfra kriterier, som blev defineret på ophedede diskussioner på Fællesmøder. Fx skiftedes nogle af Sjakkets »ressource-personer« til at være »ansat«, så de akkurat undslap aktivering, og finansieredes iøvrigt af arbejdsløshedsunderstøttelse. Og mere generelt kunne Sjakket være lokalkulturelt selv-bærende i det omfang, det politisk kunne skaffe sig anerkendelse og råderum til at anvende deltagernes tid som ressource.

»Opadtil« var det, udover den direkte og faste stats-/kommunestøtte, som Sjakket fik fra 1993, et spørgsmål om »projektmageri«, et løbende arbejde med at ansøge om projektmidler, militærnægtere o.m.a., samt på utalli-

ge andre måder anerkendelse og råderum fra relevante interessenter. Alt dette fordrede igen et konstant politisk arbejde, som Sjakket udførte i form af gade-happenings, medie-påvirkning, lobbying o.m.a.

Samtidig var det et alment spørgsmål om den statslige og kommunale administration af forskellige kategorier af overførselsindkomster. Man kan således generelt sige, at 90'ernes stramninger i »rådighedsbegrebet« har gjort livet svært for lokalkulturelle organisationer, ikke i sig selv fordi der afkræves folk »aktivitet«, men fordi der opereres med moraliserende, ofte absurd traditionelle arbejds-pædagogiske, og byråkratisk administrerede tolkninger af, hvad det vil sige.

»Nedadtil« måtte Sjakket, for at eksistere som lokalkulturel organisation, løbende kunne interpellere sin deltager. De måtte kunne se et meningsfuldt hverdagsliv i Sjakket, og derfor engagere sig i dets aktiviteter ud fra hvad man kaldte »lyst-princippet«, altså princippet om, at hvad deltagerne har lyst til er et betydningsfuldt styringskriterie. Dette fordrede et løbende arbejde med kulturel selvfortolkning. Ikke kun i form af ydre identitetssymboler, og de ovenfor spydigt påpegede selvbekræftelser (»ligesom Tvind«), samt de sproglige »klichéer«, som journalister, forskere og andre hele tiden mødte; men også mere udfoldet som »kunstneriske« aktiviteter, såsom teater, dans, musik mv. Desuden fordredes en løbende opsøgende, udadvendt såvel som indadvendt ideologisk mobilisering. Disse former for interpellation var ofte helt sammenflettede. Sjakket omorganiserede sig hele tiden, knopskød med nye aktiviteter og projekter, som bød på nye udfordringer for deltagerne og skabte nye samarbejdsflader og dermed indgange.

Hverdagslivets helhed indebar for mange, men ikke alle, deltagere, at de simpelthen levede deres liv i de lokalkulturelle netværker. Sjakket var ikke nogen døgninstitution, eller

et »kollektiv« eller »alternativt samfund« i 70'ernes forstand. Men hverdagslivets helhed var systematisk og vægtigt tilstede i Sjakket og omvendt. Herunder ikke mindst det »private«, forstået som deltagernes egne vanskeligheder og konflikter, også når de var »resource-personer«. Indenfor denne hverdagslivets helhed kunne forholdet mellem normalitet og afvigelse, mellem sygt og sundt, defineres på nye og utraditionelle måder.

Hermed er vi også tilbage ved »overfladen« i hjælp-som-selvhelp-mottoet, og altså ved det frivillige sociale arbejde som nedbrydning af adskillelsen mellem hjælp og selvhelp.

I kraft af Sjakkets lokalkulturelle karakter kunne der gives *substans* til den umiddelbare overfladiskhed og selvbedrag. Denne »given substans« kan opfattes som en dannelsesproces i ovennævnte forstand. Den pædagogiske mekanisme kan umiddelbart beskrives i termer om læring gennem deltagelse (Lave & Wenger, 1991), nærmeste udviklingszone eller reframing (Engeström, 1987). Isoleret betragtet er den unge, der udfører frivilligt socialt arbejde og dermed hjælper andre og sig selv, ikke forskellig fra en hvilken som helst ung social klient – som mange nok kender eksempler på – der mener at kunne gøre socialarbejdernes arbejde bedre. Men når vi zoomer ud og ser hende i sin (nye) kontekst, som deltager i Sjakkets lokalkulturelle organisation, så er hun noget ganske andet.

Det, hun er, er i høj grad kendetegnet ved *potentialitet*. Hendes umiddelbare fremtoning er en »legitim perifer deltagelse« i Sjakkets kollektive selvbevidsthed. Hun er under udvikling, på vej ind som fuld deltager i Sjakket. Hendes udviklingsvej fra »overfladen« er imidlertid ikke en rent mental eller psykisk proces. Det er derimod netop det hårde sociale arbejde, som må betragtes som en dannelsesproces.

Lad mig minde om, at dannelse, som jeg har bestemt det, dels er gensidig (»jeg« og »vi«), og dels både er subjektiverende og objektiverende. Knyttet til overskridelsen af den traditionelle adskillelse mellem hjælp og selvhjælp var i Sjakket, at »rammen« ikke stod stille mens deltagerne bevægede sig igennem. Sjakket forandrede sig hele tiden for at kunne rumme deltagernes udviklingsprocesser. Disse forandringer subjektiverede hele tiden deltagerne påny – åbnede nye positioner, nye konstellationer, nye former for mening.

Samtidig *objektiveredes* Sjakket løbende i mangfoldige former og stillede sig dermed igen som vilkår. Objektiveringer er ikke kun et spørgsmål om umiddelbar eksternalisering i materielle objekter. Begrebet om det »objektive« har både en materiel og en social side; det objektive er også det almengyldige (se Nissen, 2003). I forhold til lokal-kulturelle organisationer peger spørgsmålet om det objektive på organisationens berøringsflader og udvekslinger til samfundet omkring. Denne side af dannelsesprocesserne i Sjakket viste sig i den måde, hvorpå deltagerne klarede sig i mødet med de mangfoldige netværksforbindelser, som Sjakket indgik i. Her var det ikke mindst bemærkelsesværdigt, hvordan Sjakket udgjorde en modpol i forhold til hvad man kan kalde »sektariske« lokal-kulturer, hvor berøringsfladen udadtil netop indskrænkes og styres med meget faste procedurer og rollefordelinger (se fx Madsen, 1996).

Selvet som kollektivt refleksionsprojekt – og socialfaglig refleksion

Ovenstående argumentation udgør samlet en påstand om, at Sjakkets »hjælp som selvhjælp« faktisk i relevant udstrækning var arbejde. Dette implicerer, som nævnt, også en refleksivitet og potentielt en »faglighed«, en *disciplin*, både i betydningen selvkontrol og i betydningen vidensfelt.

Refleksiviteten var let at få øje på i skikkelse af de kollektive former for lokal-kulturel selvfortolkning. Sjakket var en form for det, Giddens har kaldt »selvet som refleksivt projekt« (Giddens, 1991); men, og det er særdeles perspektivrigt i forhold til Giddens »kapitulation overfor højmodernitetens individualistiske fremtrædelse, i Sjakkets udformning blev det tydeligt hvordan dette refleksive projekt på én gang er individuelt og kollektivt. Måske netop fordi meningsdannelsen her var lokal og dens kollektivitet dermed i en vis forstand mere overskuelig.

Disciplinen i form af den hårde, målrettede indsats kunne i perioder skjule sig bagved »lyst-princippet«, altså den smidige orientering mod deltagernes umiddelbare ønsker. Men dannelsesprocessens karakter af »disciplinering« i denne forstand viste sig tydeligt i en gradient fra de mest perifere deltagers afslappethed til de mest centrale ressourcepersoners travlhed og dybe engagement.

Parallel med denne proces var også det sociale arbejdes faglige refleksion i form af erfaringsopsamling, -bearbejdning og videreudvikling. Dette var på den ene side forankret direkte i Sjakkets lokal-kulturelle selvbevidsthed, udviklet især på Fællesmøder og tilsvarende brede aktiviteter. Men samtidig skabte deltagernes udviklingsprocesser selvfølgelig hele tiden forskelle. Nok var det en pædagogisk pointe, at alle erfaringer skulle gendannes påny hele tiden, og intet kunne tages for givet. Men alligevel måtte forskellene i deltagernes kundskabsniveau og engagement også vise sig. Selvom det egentlig var en bevidst politik at undgå lukkede fora for »ressource-personernes« faglige refleksion, så blev der faktisk gjort tydelige undtagelser fra denne politik. Den vigtigste af dem var etableringen af en eksternt superviseret, lukket rådgivningsgruppe, dels for at understøtte det rådgivningsarbejde, der var sværest at få ind under den lokal-kulturelle hat, dels for at imødekomme et eksternt pres.

Sjakket befandt sig hele perioden igennem i det dilemma, at de »naturlige« redskaber til lokal-kulturel-/socialfaglig refleksion knap var nok til at fastholde Sjakkets identitet og håndtere de løbende problemer og konflikter på alle planer fra politik til individuel rådgivning. Hertil bidrog i høj grad også, at der altid stod diskurser parat i feltet, der lokkede med at give substans til ung-til-ung-forholdet på måder, der umiddelbart var gunstige for Sjakkets anerkendelse i samarbejdsfladen til det sociale system, men som også var i modstrid med Sjakkets egen lokal-kulturelle ideologi. Fx netop det ensidige fokus på at arbejde på »brugernes præmisser«, de gængse begreber om »frivilligt socialt arbejde« eller indsnævringen af synsfeltet til individuelt »relationsarbejde«. Trods Sjakkets høje grad af anerkendelse, og dermed relativt gode muligheder for at etablere lokal-kulturelle arbejdsbegreber og former for kollektiv selvbevidsthed, så vokser træerne ikke ind i himlen, heller ikke på Nørrebro. Spørgsmålet om udvikling af en kontinuerlig »socialfaglig« erfaringsbearbejdning på grundlag af »hjælp som selvhjælp« blev ikke løst, men rejst, i Sjakket.

Dette spørgsmål arbejder jeg, sammen med Line Lerche Mørck (se Mørck, 2000) iøvrigt aktuelt videre med, i form af et forsknings-samarbejde med projektet Vilde Læreprocesser, som er et netværk af socialarbejdere, mange med rødder i Sjakket, der på en gang fungerer som ressource for udvikling af arbejdet med unge og som efteruddannelsesform. Den direkte fokusering på social-faglige læreprocesser er her i forgrunden, mens de lokal-kulturelle kvaliteter er mindre udtalte eller mindre eksplicite.

Har jeg forklaret »frivilligt socialt arbejde«?
Det er klart, at selv med det ret omfattende teoretiske og empirisk-praktiske projekt, som jeg har redegjort for her, er langtfra alle slags »frivilligt socialt arbejde« taget op til diskussion. Når fokus bestemmes af lokale prak-

sis'er og (andre lokale praksis'er, nemlig) teoretiske projekter, der søger nye veje, så går det på tværs af de »felter«, som afgrænses af givne (hverdags-) begreber.

Hvad med den kristeligt motiverede udskænker i varmestuen for hjemløse? Hvor er fodboldtræneren i slumkvarterets idrætsforening? Har jeg en forklaring på den utrættelige formand for lokalafdelingen af Lions Club?

Jeg ved det ikke. Deres problemstillinger måtte, hvis jeg skulle arbejde med dem, træde frem som relevante referencer i et praksis-forskningsprojekt. De ville sikkert hverken uden videre kunne forklares som udtryk for karrierelivsform, embedslivsform eller lokal-kulturer. Men de almene spørgsmål om subjektbegrebet, om forholdet mellem mening og betydning, om dannelsesprocesser og om arbejde, ville nok være relevante teoretiske referencer. Det samme ville sikkert den lidt mere konkrete modelforestilling om, at det sociale arbejdes aktør og dets genstand er spejlbilleder af hinanden, samt at frivilligt socialt arbejde kan implicere at der rokkes ved dette forhold.

Noter

- 1 Dette subjektbegreb har jeg bl.a. udfoldet i (Nissen, 2002). Det bygger på den nævnte tradition i psykologien (især Dreier, 1999; Holzkamp, 1983; Osterkamp, 1976) og søger at indarbejde post-/strukturalistisk teori om subjektets dannelse gennem subjektivering, anerkendelse og interpellation (Althusser, 1983; Foucault, 1973; Foucault, 1985; Foucault, 1997; Højrup, 1983; Højrup, 1995; Rose, 1996; Rose, 1999; Højrup, 2002).
- 2 I den kritiske psykologi er denne problematik iscenesat som en konfliktsituation, hvor der stiller sig en dobbelt handlemulighed: At forsvare selvreproduktionen defensivt (begrænsende, restriktiv handleevne) eller at søge at genetablere formidlingen (udvidende, almengørende handleevne). Denne modsigelse er iøvrigt den kritiske

psykologis nøgle til at frugtbar gøre psykoanalysens konfliktbegreb ved at løsrive det fra sin indlejring i dikotomierne mellem rationelt og irrationelt, driftsmæssigt og socialt.

- 3 Og familier, for at være mere præcis. Men det med familien som den enhed, man arbejder med i socialt arbejde, er i de senere år på retur, til fordel for det, man kalder »individual-princippet«. Det er formentlig denne bevægelse, der ligger til grund for, at socialforskningens såkaldte »forsørgelses-trekant« er blevet til en »forsørgelsesdiamant«: Familien skal ikke længere forsørges, men (på statens vegne) forsørge.
- 4 Denne formulering af moderniteten er afledt af beskæftigelsen med Hegels samfundsteori i forskningsprojektet Livsformer og Velfærdsstat ved en Korsvej, se især (Bernild, 1999)
- 5 Embedslivsformen er det sidste skud på livsformteoriens stamme og et resultat af bestræbelser på at medanalysere staten i begrebssystemet. Karakteristisk er her netop det direkte ideologisk regulerede udvekslingsforhold mellem statens og individets re-/produktion. Se også (Hansen, 1998; Højrup, 2002)
- 6 En sidebemærkning her: At definere en »klient-livsform« ved at sammensætte en række negativt ladede karakteristika af afhængige menneskers socialisering til manipulation af (tilsvarende formynderiske) socialarbejdere (sml. Adolph., 1999; Faureholm, 1996) er det *modsatte*, både indholdsmæssigt og metodologisk set. Når man gør det, forvandler man, uden at reflektere det, livsformbegrebet til det modsatte af sin oprindelige betydning; derved går man glip af dets produktive potentiale for refleksion af det sociale arbejde. I stedet ender man op med, ikke bare begrebsforvirring, men også legitimering af den herskende ideologi, i form af »Det aktive Samfund«. Højrup m.fl.'s problemer med at indtænke staten i deres samfundsteori var i høj grad med til at gøre sådanne forvirringer nærliggende. Det sociale arbejdes problematik skulle imidlertid helst ikke føre til teoretisk uklarhed – men hellere rejse det teoretiske problem. Iøvrigt netop et afgørende problem i den fortsatte udvikling af livsformteorien (Højrup, 1995). Det interessante ved livsformbegrebet var netop, at man kunne være »ude af (livs-)form«. Kravet om at kulturen er selv bærende rummer nemlig en marginalisering som sin bagside – fordi dette krav implicerer en idealitet. Kulturbegrebet var i denne forstand også et dannelsesbegreb – kultur er ikke noget medfødt,

men noget tilegnet / tilkæmpet. Subjektperspektivet, på det kollektive niveau, er tilsvarende ikke bare et »perspektiv«, der »vælges«, men derimod noget, der bliver arbejdet hårdt for, en praktisk empowerment.

- 7 Når jeg taler om lokalkultur, og ikke bare organisationskultur, så er det af to grunde. Dels fordi organisationerne her langt fra er velafgrænsede størrelser. De udgør snarere en slags fortætninger i netværk, der består i en pulserende rytme mellem spredning og samling af sine ressourcer og sine deltagere. Dels, og mere grundlæggende, er »organisationskultur«, som begrebet normalt bruges, slet ikke »kultur« i Højrups strenge forstand, men snarere blot et slags – omend dybtliggende – kognitivt skema, som individerne i en given organisation antages at (burde) have tilfælles.

Referencer

- Adolph., E. m.fl. (1999). Socialt arbejde med sindslidende. Århus: Systime.
- Ahrne, G. (1990). Agency and Organization. Towards an organizational theory of society. London: Sage.
- Althusser, L. (1983). Ideologi og ideologiske statsapparater. Aarhus: Forlaget Grus.
- Axel, E. & Nissen, M. (1993). Relating the Subject and Society in Activity – A Critical Appraisal. In N.et.a.Engelsted (Ed.), The Societal Subject. (pp. 67-79). Aarhus: Aarhus University Press.
- Bech-Jørgensen, B. (2001). Nye tider og usædvanlige fællesskaber. København: Nordisk Forlag.
- Bernild, O. Oversigt over velfærdsstatens udvikling. Arbejdspapir til udviklingsprojektet Livsformer og Velfærdsstat ved en korsvej. Københavns Universitet: Institut for Arkæologi og Etnologi. 1999. Ref Type: Unpublished Work
- Bertelsen, J. (1991). Gå ind i din tid. Om socialt og kulturelt udviklingsarbejde. København: Gyldendal.
- Billig, M. (1997). Banal Nationalism. London: Sage.
- Dreier, O. (1999). Personal Trajectories of Participation across Contexts of Social Practice. Outlines, 1, 5-32.
- Dreier, O. r. (1979). Den kritiske psykologi. København: Bibliotek Rhodos.
- Engeström, Y. (1987). Learning by Expanding. Helsinki: Jyväskylä.
- Faureholm, J. (1996). Fra livstidsklient til medborger. København: Munksgaard.

- Foucault, M. (1973). *The order of things*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1985). *The History of Sexuality I-III*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1997). *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Hansen, D. V. (1998). De mange liv ved industrien – En sammenlignende undersøgelse af produktion og arbejdsliv ved to industrivirksomheder i Frederiksværk. *Arbejderhistorie, Tidsskrift for Historie, Kultur og Politik* 15-31.
- Holzkamp, K. (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/M: Campus Verlag.
- Hougaard, E. (1983). *Psykoterapi som non-specifik behandling*. Århus: Psykologisk Skriftserie, AU.
- Høgsbro, K. (1992). *Sociale problemer og selvorganiseret selvhjælp i Danmark*. København: Samfundslitteratur.
- Højrup, T. (1983). *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Hørsholm: Institut for europæisk Folkelivsforskning / Statens Byggeforskningsinstitut.
- Højrup, T. (1995). *Omkring livsformanalysens udvikling*. København: Museum Tusculanum.
- Højrup, T. (2002). *Dannelsens Dialektik*. København: Museum Tusculanum.
- Jensen, U. J. (1983). *Sygdomsbegreber i praksis. Det kliniske arbejdes filosofi og videnskabsteori*. København: Munksgaard.
- Knutagård, H. (2003). *Introduktion till verksamhets-teori*. Lund: Studentlitteratur.
- Lave, J. & Wenger, E. (1991). *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation*. New York: Cambridge University Press.
- Leontjev, A. N. (1977). *Problemer i det psykiskes udvikling*. København: Rhodos.
- Madsen, B. (1996). *Paradis' slaver*. Holte: SocPol.
- Marx, K. (1970). *Kapitalen*. København: Rhodos.
- Marx, K. & Engels, F. (1981). *Die Deutsche Ideologie*. Berlin DDR: Dietz Verlag.
- Mørck, L. L. (2000). *Practice Research and Learning Resources. A joint venture with the initiative »Wild Learning«*. *Outlines*, 2, 61-84.
- Nissen, M. (1998). *Brugerindflydelse og handlesammenhænge i psykosocialt arbejde*. Aarhus: Skriftserie fra Center for Sundhed, menneske og Kultur.
- Nissen, M. (2002). *Det kritiske Subjekt. Psyke & Logos*, 23, 65-85.
- Nissen, M. *Objective Subjectification: The AntiMethod Of Social Work. Mind, Culture & Activity* (in press).
- Nissen, M. (2000b). *Projekt Gadebørn. Et forsøg med dialogisk, bevægelig og lokalkulturel socialpædagogik med de mest udsatte unge*. Frederikshavn: Dafolo.
- Nissen, M. (2000a). *Practice Research. Critical Psychology in and through Practices. Annual Review of Critical Psychology*, 2, 145-179.
- Osterkamp, U. (1976). *Motivationsforschung 2. Die besonderheit menschlicher Bedürfnisse – Problematik und Erkenntnisgehalt der Psychoanalyse*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Rose, N. (1996). *Inventing Our Selves. Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, N. (1999). *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sunesson, S. (1981). *När man inte lyckas. Om hinder, vanmakt och oförmåga i socialt arbete*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Det handlende og integrerende menneske i arbejdslivet

Kjeld Nielsen, lektor, Institut for Sociale Forhold og Organisation, Aalborg Universitet

Indledning

Lønarbejdet er den mest udbredte arbejdsform i det moderne kapitalistiske samfund. De ulønnede former for arbejde uden for arbejdslivet, dvs. i familien, politiske foreninger etc. er også udbredte, men bliver ikke i samfundet værd- og prissat på samme måde som lønarbejdet eller arbejdet i erhvervs-mæssig virksomhed. De lønnede arbejdsformer i organisationer er især blevet udsat for væsentlige forandringer i de sidste 20-30 års samfundsudvikling. En analyse af arbejdsbegrebet knytter sig derfor i nærværende artikel til lønarbejdet og dets forandringer. Lønarbejdet og dets krav ændrer sig med den teknologiske og organisatoriske udvikling i virksomheder og institutioner. Det særlige i denne forandring er, at udviklingen kræver en aktiv og deltagende medarbejder – en medarbejder som gennem sine handlinger integrerer sig i arbejdsfællesskabet (Nielsen & Christensen, 2001, 2002). I udviklingen af arbejdsprocessernes krav og arbejdets integrationsprocesser vil der altid være et behov for en aktiv deltagelse blandt deltagerne i forandringsprocesser. Det moderne lønarbejde kan derfor beskrives både som et arbejde, der på godt og ondt er aktivt handlende og virker integrerende i et socialt liv.

I denne artikel er jeg inspireret af et arbejdsbegreb som betyder en aktiv handlen i over-

ensstemmelse med de klassiske filosoffer og i betydninger som »virke og skabertrang« som indgår i arbejdsbegrebet hos senere filosoffer. Tesen om at det arbejdende menneske er et dequalificeret vedhæng til maskineriet (Marx, Braverman) eller den almindelige opfattelse i den offentlige debat, at lønarbejdet i industrielle arbejdsprocesser skulle være rutinepræget, kan i høj grad diskuteres ud fra resultater fra dele af nyere arbejds- og industrisociologiske undersøgelser. I artiklen argumenteres for det synspunkt, at det arbejdende menneske er aktivt handlende og ønsker at bruge sine kvalifikationer på en integrerende måde i sociale relationer på arbejdspladsen. Der skal gives nogle eksempler herpå fra andres og egen forskning i emnet.

Arbejdsbegrebet

– handling og social integration

Menneskene skaber sin historie og sig selv gennem arbejdet ifølge Hegel og Marx (se Skirbekk 1972). Arbejdet er i den forståelse en gensidig arbejdsproces mellem menneske og natur. Mennesket anvender bestemte redskaber og teknikker i forskellige former af arbejde med henblik på at tilegne sig natur for at nå et bestemt formål. Mennesket har i overensstemmelse med de klassiske filosoffer »en-på-forhånd-bevidsthed«, dvs. en ide om hvilket formål arbejdet tjener til forskel

fra dyrene, der handler instinktivt. Menneskene handler selvbevidst ud fra en hensigt med sin aktivitet, medens dyrenes aktiviteter er ren hengivelse (Husen, 1984: 61).

I litteraturen findes en generel opdeling af arbejdsbegrebet som arbejde (work) og lønarbejde (labor). Labor betyder oprindeligt anstrengelse, møje og besvær. Lønarbejde er et økonomisk begreb, hvor arbejdskraft byttes med penge under kapitalistiske produktionsformer.

Work derimod betyder på dansk »at virke med noget« eller »at skabe noget« og er et antropologisk begreb, som siger noget om menneskets natur. Og både arbejdet i sin negative betydning (besvær) og i sin positive betydning (bevidst aktiv handling) kan spores tilbage i filosofihistorien.

I den antikke filosofi (Aristoteles m.fl.) indgik ligeledes to betydninger af arbejdsbegrebet som modsvarende en opdeling af samfundets medlemmer i to grupper. Arbejdet blev opfattet dels som en byrdefuld og kropslig anstrengelse, der var forbundet med ulyst og smerte. Det var slavens og håndværkerens lod i tilværelsen at udøve slid og arbejde for sin herre. Filosoferne brugte også et andet begreb (poiesis), som betød en »formålsbestemt handling og fremstilling«. Herren kunne bruge sin tid på at tale, tænke og handle, diskutere og disse aktiviteter var et mål i sig selv og var båret af lidenskab (Thyssen i Pædagogisk opslagsbog). Aristoteles kaldte den menneskelige form for arbejde for en »intelligent handling« (se Braverman, 1987: 41). Med inspiration fra denne opdeling af arbejdsbegrebet tales ofte om »arbejdets janusansigt« – en opdeling af arbejdsbegrebet som genfindes i kulturhistorien op til den moderne tid (Madsen 1992).

Arbejdets janusansigt har både en positiv og en negativ betydning i vor tids diskurs om arbejdsbegrebet. Og det tosidede ansigt kan

f.eks. genfindes i moderne ledelses- og organisationsteorier om det arbejdende menneskes vilkår i virksomheder og institutioner. På et overordnet teoretisk niveau repræsenteres forståelser af arbejdsorganisation med forskellige udgangspunkter: Fra business-orienterede og effektive organisationer til kritiske teorier om det arbejdende menneskes vilkår, til deterministiske samt fænomenologiske forståelsestilgange til arbejdet og dets vilkår i organisationer (Grint, 1992).

I arbejdslivet behandles arbejdskraften i følge nogle af disse teorier (human relations og human resource teorier) på en måde, hvor det er muligt at frigøre et potentiale af menneskelige ressourcer under ændrede organisatoriske og ledelsesmæssige forhold. Betydning af arbejdsbegrebet er her, at en ændret anvendelse af arbejdskraften skal tjene både produktive formål og samtidig medføre mindre belastende arbejdsvilkår samt en forbedret kompetenceudvikling til gavn for organisation og ansatte. Ledelsen opfatter her positivt medarbejderne som subjekter for egen udvikling, dvs. at mennesket anses for at være et subjekt som en aktiv deltager og som søger indflydelse i gruppens sociale relationer både i forhold til kollegaer og ledere på arbejdet og uden for arbejdet. En væsentlig forudsætning for at denne form kan realiseres er, at ledelsen er indstillet på at nedbryde traditionelle styringshierarkier i organisationer (Roethlisberger & Dickson 1947, Blumberg 1972, Nielsen m.fl., 2000).

Den negative betydning i arbejdslivets udviklingshistorie viser sig i form af, at det fleksible arbejde (se f.eks. Kern & Schumann 1984, Atkinson 1985) udbredes til flere områder af arbejdslivet, hvilket i uheldigste forstand kan betyde tab af identitet og manglende integration i arbejdslivet (Sennett 1999, Thyssen 2002). Konsekvensen og bagsiden ved denne udvikling er ændrede og nye stressformer i arbejdslivet (Karasek/Theorell 1990, Netterstrøm 2002) samt stigende pola-

risering og manglende integration af de grupper som ikke kan leve op til de ændrede krav på arbejdsmarkedet (Kern & Schumann 1984, Nielsen 1990). Tendensen til stigende polarisering mellem beskæftigede og ubeskæftigede grupper er imidlertid ikke entydig. I udvalgte undersøgelser findes eksempler på, at nogle virksomheder, der i forvejen har en social bevidst virksomhedsledelse og tillidsrepræsentanter, vil de pågældende aktører efter bedste evne leve op til et større socialt ansvar om integration af arbejdskraft med nedsat arbejdsevne end andre virksomheder (Mølvadgård m.fl., 2002).

Arbejdets processer og krav om fleksibilitet

Arbejdsprocessen er udgangspunktet for at forstå arbejdets udviklingskrav og menneskelige handlinger, hvorigennem kravene formidles i institutioner og virksomheder.

Generelt kan arbejdsprocessen, som alment dækkende for samfundsmæssige arbejdsprocesser, opdeles i fire trin 1. beslutning 2. planlægning 3. udførelse og 4. værdsættelse.

De menneskelige arbejdsprocesser påbegyndes med en beslutning f.eks. formulering af en problemstilling, der skal løses eller formulering af et behov der melder sig og som skal opfyldes. Produktet eller den udfyldte ide som er endemålet for arbejdsprocessen, tilfredsstiller et løsningskrav eller et behov. Mellem beslutningen og endemålet formidles en række krav af teknisk-faglig, social og personlig karakter til det arbejdende individ. Fremstilling af produkter og tjenester som tilfredsstiller menneskelige behov foregår i et arbejdsdelt samfundsøkonomi på sektorer og brancher mellem hvilke disse udveksles. Derfor falder beslutning og udførelse af opgaven nødvendigvis ikke sammen, dvs. hverken tidsmæssig, rumligt eller på personaleanvendelsessiden. Deling af arbejdsprocesser medfører koordinering og planlægning.

I planlægningsfasen bearbejdes problemet med udgangspunkt i den ansattes viden om emnet og metoden samt den teknik som er til stede. De ansattes tavse viden aktiveres af krav om at tænke sig om, om at foregribe hvad der sker, hvis man handler sådan eller sådan. Planlægning kan i nogle tilfælde følge bestemte trin, men vil oftest blive udsat for uforudsete hændelser, hvilket betyder, at kravene umiddelbart stiger eller måske viser sig som konfliktfyldte krav i den enkelte organisation. I industrielle arbejdsprocesser vil planlægning og udførelse af arbejdet ofte blive udført som separate arbejdsfunktioner af forskellige personalegrupper. (Braverman op. cit.).

I værdsættelsesfasen vurderes resultatet af ens arbejde – enten af andre eller én selv. Svarer resultatet af ens arbejde i overensstemmelse med de behov man havde ved planlægningen af aktiviteten, vil aktiviteten have stor værdi for én. Derimod vil værdien have en anderledes karakter (fremmedgjort arbejde), hvis andre vurderer resultater af ens arbejde. Indgår det arbejdende menneske ikke i en vurdering af ens arbejdsresultat vil arbejdsglæde, engagement og kvalitet falde. Der tales også om, at den ansatte har forskellige frihedsgrader i planlægnings- og udførelsesfasen samt i vurderingsfasen (Ellström, 1994) eller om arbejdets handlings spillerum slet og ret (Volpert, 1980).

I moderne managementsteori er »fremmedgjort arbejde« en uskik, eftersom medarbejderen opfattes som en aktiv ressource – der under alternative organisatoriske betingelser kan udnyttes bedre end tidligere og samtidig kan deltage aktivt i beslutningsprocesserne. Som et modsvar til fremmedgjort arbejde er opstået et mere radikalt arbejdsbegreb inden for ledelsesteorien (human resource management). Denne opfattelse hviler på et normativt udgangspunkt. Arbejdskraften forventes at skulle være fleksibel, samarbejdsorienteret, udviklingsorienteret, ansvarlig og enga-

geret i sit arbejde og arbejdsliv. Medarbejderen opnår dermed en frihed i tilrettelæggelse af arbejdet. Under fleksible arbejdsorganisatoriske forhold opnår medarbejderen større frihed og har muligheder for at udfolde sig. Men det sker på et frit arbejdsmarked under skærpede restriktioner, hvorfor det i høj grad bliver den enkeltes ansvar at finde udfoldelsesmuligheder og identitet inden for disse begrænsninger.

Den traditionelle opdeling af arbejdsprocessen og dens elementer (Scientific Management) bliver imødegået over for et samfundsmæssigt krav om det »fleksible arbejde«. En af de mest dybtgående studier af industrielle arbejdsprocesser i efterkrigstidens industri- og arbejds sociologi (Kern/Schumann 1984), viser betydningen af fleksibiliteten i den virksomhedsinterne arbejdsdeling. Deres studier af de »nye produktionskoncepter« dokumenterer en tendens til, at arbejdets deling på virksomhedsniveauet mindskes. For at imødegå kravene om det fleksible arbejde må der være en produktionsintelligens til rådighed på rette sted og rette tid. Det betyder bl.a. at medarbejderne skal besidde et potentiale af kvalifikationer, hvor de bliver i stand til at håndtere »usikkerheder i produktionen«. I den videnskabelige diskurs er denne tradition videreført i en række studier i skandinaviske landes industrielle arbejdsprocesser i 80'erne og 90'erne, hvor opfattelsen af subjektets betydning for at leve op til stigende kvalifikationskrav i højt automatiserede arbejdsprocesser betones stærkt (Olsen 1988, Bergmann 1995, Banke & Clematide 1989, Nielsen 1995). Disse studier ser den menneskelige arbejds handling som en væsentlig kategori til at forstå udviklingen frem til højt teknologiske moderne arbejdsprocesser. Der bliver tale om udvidede samarbejds- og kommunikationsformer, hvor medarbejdere ikke blot skal forholde sig til eget arbejde, men også orientere sig bevidst og aktivt mod arbejdskammeraternes handlinger og færdigheder. Samarbejdsformerne mellem kollegaer får

andre betydninger – både som socialt og som teknisk formidlede former – sammenlignet med tidligere (Bergmann 1995).

Arbejdets handlinger

Den samfundsmæssige, teknologiske og den organisatoriske udvikling i arbejdsprocesserne stiller stigende krav til vidensarbejde – omend ikke på en teknologideterministisk eller socialdeterministisk måde. Empiriske studier viser typisk, at udviklingen af kvalifikationskravene kombinerer teknologiudviklingens »ældre og nye krav« (Banke & Clematide 1989, Nielsen 1987, Nielsen & Mølvadgård 1999). Kravene formidles på en særegen måde til de ansatte – gennem en række kvalificerings- og læringsformer, som eksempelvis kan designes og udvikles i et udstrakt samarbejde mellem ledelse og ansatte på den enkelte arbejdsplads og kursusleverandør (Nielsen & Mølvadgård op.cit.). De sociale integrationsprocesser i et måske hendøende arbejdskollektiv genoplives.

Et eksempel på denne udvikling er det moderne programmeringsarbejde i maskinindustrien. Arbejdet ændrer indhold og karakter i den teknologiske udvikling i den menneskelige arbejdsproces. I overgangen fra håndværksmæssige til automatiske produktionsformer udvikles arbejdet i retning af en stigende abstraktliggørelse af produktionsprocesser og ofte med mindre arbejdsdeling til følge. Når programmeringsarbejdet skal udføres, bygger maskinarbejderen »en-på-forhånd-bevisthed« op, inden den synlige del af arbejdsprocessen igangsættes, dvs. inden medarbejderen handler i forhold til udførelsen af arbejdet. Maskinarbejderen besidder én på forhånd tavs viden eller en skjult kynighed om arbejdsprocesser, som ikke kan ekspliciteres (Polanyi). Dvs. at enhver menneskelig handling forudsætter en viden eller en færdighed for eller en bevidsthed om handlingens konsekvenser, inden at handlingen udføres – også blandt det mest simple ufraglærte arbejde. Når medarbejderne hand-

ler i arbejdssituationen er det ikke medarbejderens forhold til egne individuelle bevægelser, men derimod er medarbejderens opmærksomhed rettet mod resultatet af de samlede bevægelser, som udgør udgangspunktet for arbejdets handlinger. I en arbejdsdelt arbejdsproces vil medarbejderne være afhængige af hinanden. For at leve op til stigende krav må den enkelte medarbejder orientere sig mod arbejdskollegeres handlinger og dermed indgå i kommunikative samspil. De sociale integrationsprocesser i arbejdet får dermed større betydning.

Arbejdets frihedsgrader

Udviklingen af kravene og arbejdsorganiseringerne og dens sociale konsekvenser er flertydige – og kan ikke gennem arbejdspladsanalyser defineres entydigt i rene dequalificerings-, omkvalificering eller højerekvalificeringstermer. Maskinarbejderen opnår gennem overvejende erfaringsbaserede læreprocesser en viden om og et handleberedskab til at imødekomme nye krav som et givet programmeringsarbejde stiller. Kendskab til programmeringsteknikker og arbejdsprocesser er nødvendige krav for at udføre arbejdet og ikke mindst evne til at kunne handle i uforudsete situationer, er vigtige krav for at imødegå det fleksible arbejde. Ledelsen anerkender, at medarbejderen besidder særlige kvalifikationer. Som personalestrategi udvikles særlige fastholdelses- og belønningsmekanismer, som virker integrerende på den kvalificerede arbejdskraft (nøglemedarbejderen). Kravene bliver af mere personlig og social karakter, efterhånden som arbejdsprocessen udvikler sig teknologisk og arbejdsorganisatorisk. Det sker i form af, at kravene om engagement, fleksibilitet og samarbejde stiger – både på et arbejdsmarkeds- og virksomhedsniveau. Generelt stiger de teknisk-faglige, sociale og de personlige kvalifikationskrav. Der er – som nævnt – ikke i empiriske undersøgelser tale om en rendyrket form for højerekvalificering af arbejdskraften. Tendensen til at nogle virksom-

hedsledelser i små og mellemstore virksomheder forfølger personaleudviklingsstrategier med polariserende og dequalificerende virkninger til følge, findes der også empirisk belæg for (Nielsen 1987, 1988). Forklaringen herpå er, at ledelsen befinder sig i deres valg af personaleanvendelsesstrategier inden for et spillerum af beslutninger i enhver organisation. Valgmulighederne hvad angår kvalificering af arbejdskraften, afgrænses af en lang række af faktorer af social og teknisk organisatorisk samt kulturel art. (Nielsen 1992, Child 1984, Watson 1980, Watson 1999). Ledelsesretten administreres forskelligt inden for samme branche og ledelsen opererer i et strategisk mulighedsrum bestemt af interne og eksterne betingelser. Forklaringen er, at nogle ledere i undersøgelsen kalkulerede med og anvendte arbejdskraften i fleksible jobtyper og andre ledere i samme typer af virksomheder anvendte arbejdskraften i rigide jobtyper. Ledernes strategirealiseringer havde en nøje sammenhæng med ledernes uddannelsesbaggrund. Fra de empiriske fund kan derfor fremhæves forskellige typer af personalepolitikker og organisationskulturer, som vist i nedenstående figur 1.

Beslutninger i organisationen er hverken teknologisk eller socialt determineret, men afspejler mange forskellige faktorer, som påvirker beslutningstagernes handlemulighed og adfærd i den enkelte virksomhed. Frihedsgraderne er ikke ubegrænset. Når ledelsen beslutter sig for effektive joborganiseringer og kvalifikationsstrukturer i deres selvforståelser, vil overleverede normer og værdier i medarbejdergruppen påvirke udfaldet på de valgte løsninger, hvad angår arbejdets organisering, rekruttering og kvalificering af arbejdskraft. Fleksibiliteten på lokale arbejdsmarkeder hvorfra arbejdskraften efterspørges og rekrutteres af virksomhederne, vil ligeledes påvirke frihedsgraderne for ledelsesrettens administration. Konkurrencerelationerne mellem virksomhederne om den kvalificerede arbejdskraft vil også påvirke personale-

Figur 1: Forskellige organisationskulturer og personalepolitikker

Type 1	Type 2
Brede, fleksible jobs	Smalle, rigide jobs
Bredt kvalificeret arbejdskraft	Snæver kvalificeret arbejdskraft
Motiverende lederstil	Teknisk-økonomisk lederstil
Udviklingsorienteret læring	Tilpasset læring
Gruppeorienteret arbejde	Individorienteret arbejde

Personalestrategi: Funktionel fleksibilitet	Personalestrategi: Numerisk fleksibilitet
---	---

HRM-personalepolitik	PM-personalepolitik
----------------------	---------------------

Kilde: Kjeld Nielsen; 1992

udviklingspolitikken på den enkelte virksomhed.

Anskues den samme udvikling fra medarbejdernes synsvinkel, er det påfaldende, at medarbejderne handler »selvstændigt og ansvarligt« over for løsningen af virksomhedens problemstillinger samt kollegaer. Det strider mod traditionel arbejds- og organisations sociologisk teori. Forklaringen herpå kan være, at ledelsen enten accepterer, at produktionsenhederne i kraft af medarbejdernes kompetencer selv bedst løser opståede problemer og dermed anerkender ledelsen, hvor vigtigt det er at give medarbejderne frihedsgrader i planlægning og udførelse af arbejdsopgaverne. Ledelsen beslutter virksomhedens udvikling inden for fastlæggelse af strategiske frihedsgrader. Der opstår i personalepolitikken nye arbejds mæssige frihedsgrader, inden for hvilke medarbejderne handler problemorienteret i arbejdslivet – i nogle tilfælde for at vise sin loyalitet over for arbejdsgiveren. Større uddelegering af arbejdets tilrettelæggelse bliver resultatet af ledelsesrettens »hensigtsmæssige« administration og svar på de problemstillinger og usikkerheder der opstår i produktionsprocessernes teknologiske udvikling. Et eksempel herpå er, at medarbejderne i kraft

af deres kompetence handler selvstændigt under specifikke forudsætninger. Ledelsen handler fra tid til anden ud fra en mangelfuld indsigt og planlægning, hvorefter medarbejderne i kraft af deres kvalifikationer og indsigt i de enkelte arbejdsprocesser organiserer arbejdsprocesserne på en meningsfuld og effektiv måde. (Nielsen, 1995:45).

Frihedsgradernes janusansigt i arbejdslivets læreprocesser

Et eksempel på arbejdernes særlige handlingsorientering i løsning af arbejdsprocessernes usikre vilkår, fremgår af et evalueringsstudium af sammenhængen mellem teknologisk udvikling og efteruddannelse i en procesindustri (Nielsen & Mølvadgård 1999). I efteruddannelsesprogrammet valgte ledelsen at uddelegere store dele af oplæringsprogrammet til deltagerne, idet virksomheden med succes igennem en årrække havde vist gode resultater i opkvalificering af medarbejderne. Medarbejderne var meget interesserede og motiverede i den udstrakte tilid som ledelse gav dem. Ledelsen igangsatte et efteruddannelsesprojekt, der havde flere formål: Dannelse af teams (produktionshold), helhedsorienteret læring og tværgående samarbejde. For medarbejderne var

det vigtigt at bevare beskæftigelsen og arbejdspladsen. For ledelsen var det vigtigt at udvikle virksomhedens kerneproduktion på et højere teknologisk og arbejdsorganisatorisk grundlag. Derfor var der mellem ledelse og ansatte klar konsensus om uddannelse til ny teknologi af medarbejderne var vejen til at effektivisere arbejdsprocesserne og bevare arbejdspladsen. Medarbejderne accepterede derfor ledelsen planer om ændringer i arbejdsorganisation. En positiv læringskultur var allerede etableret, hvor ledelsen i høj grad accepterede medarbejderens kvalifikationer som udgangspunkt for nye læreprocesser, der blev igangsat med indkøb og installationer af to nye procesanlæg. Der blev internt rekrutteret 50 medarbejdere – med forskellig uddannelsesbaggrund og jobstatus – til efteruddannelsen. Rekrutteringen blev gennemført af en afdelingsleder med et nøje kendskab til hver enkelt medarbejders kvalifikationer. Lederen vurderede dernæst de udvalgte medarbejders personlige og faglige kvalifikationer til at indgå i de enkelte produktionshold. Samarbejdsevne og personlig kemi til at fungere i en gruppeorganisering omkring ny produktionsteknologi, indgik som de vigtigste beslutningskriterier. Arbejdet omkring ny teknologi blev organiseret i 10 produktionshold (team) med fem ansatte i hver. Heraf skulle en person (formidler) fra hvert hold varetage en særlig intern uddannelsesopgave. Formidlerens opgave var at deltage aktivt med at indhente teknisk viden om de nye anlæg og videreformidle denne viden til de øvrige deltagere på det enkelte hold – både i forbindelse med installations- og oplæringsfasen.

Ifølge arbejdslivsforskningen skabes de bedste betingelser for at lære i arbejdslivet gennem at ledelsen organiserer handle- og læringsrum for de ansatte, dvs. at deltagerne får mulighed for at tænke rækken af oplæringsopgaver igennem samt at afprøve om målene realistisk kan opnås, om målene er relevante og om opgaveopfyldelsen er konsi-

stent (Ellström 1994). Føres disse tanker og ofte store forventninger til at lære nye teknologier (formidles gennem interne kurser, leverandørkurser samt produktionsteknisk oplæring) ud i livet af medarbejderne, vil et efteruddannelsesprojekt anses for at være succesfuldt. På stort set alle parametre viste undersøgelsen, at effekterne af evalueringen blev vurderet til at være positive. Der blev foretaget både en effekt- og procesevaluering.

Blot mislykkedes projektet på et væsentligt kriterium. Den produktionstekniske viden som udvalgte aktører (10 formidlere ialt) i efteruddannelsesprojektet skulle tilegne sig, som forudsætning for det videre læringsforløb, led et skibbrud af flere årsager. Det skyldtes f.eks. manglende planlægning af og gennemførelse af leverandørbesøgene, hvor et væsentlig vidensgrundlag for formidlerne skulle dannes samt deltagernes frustration over ledelsens beslutning om samtidig produktion på gammel og ny teknologi for at kompensere en manglende produktion. Vanskelighederne med oplæringen blev også forstærket af at store dele af installationen foregik i sommerferier, hvor de relevante formidlergrupper ikke var til stede. Den begrænsede overbliksviden (teknisk-faglig viden), som formidlerne havde tilegnet sig i starten af projektet, blev ikke videreudviklet, hvorfor projektets delmål om helhedsorienteret læring ikke blev opfyldt.

Til gengæld afdækkede evalueringsprojektet mange positive ikke-planlagte effekter i læreprocessen, der strakte sig over en periode på 1 til 1½ år, som blev fulgt af evaluaterne. Som udgangspunkt accepterede deltagerne hinanden socialt i de roller som de af ledelsen var blevet pålagt. F.eks. blev flere af deltagerne (procesoperatører) ansvarlige for arbejdsgruppens og den enkelte medarbejders oplæring. Deltagerne handlede inden for visse frihedsgrader i den tekniske oplæringsfase med f.eks. organisering af egen læring

på arbejdsfunktioner inden for arbejdsgruppen. Oplæringsstationer i produktionsprocesserne gik på omgang ifølge aftale mellem deltagerne. Den sociale integration mellem deltagerne var allerede etableret i forbindelse med de første leverandørbesøg. Når procesanlæggene ikke kørte som planlagt, stillede medarbejderne sig op med en form for engageret nysgerrighed og formulerede uhyre relevante og væsentlige spørgsmål: Hvad skete der i processen? Hvorfor? Og spørgsmål og svar blev med udgangspunkt i medarbejdernes viden udfordret i forskellige eksperimenter. Både medarbejdere med høj teknisk ekspertise og procesoperatører gik ind i fællesskabet for at finde svar på spørgsmålene. Hverken ledelse eller eksperter udefra kunne give en forklaring på årsag-virkningsforhold, når produktionsprocessen gik i stå. Medarbejdernes bevægelse mellem teori og praksis var den væsentligste årsag til, at projektets gennemførelse af deltagerne blev bedømt positivt. Den sociale integration i arbejdsfællesskabet var stor, netop fordi ønsket om at processen skulle lykkes var dybfølt. Store dele af teamdannelseprocessen som projektet var sat til at evaluere, lykkedes i kraft af deltagerne aktive handlinger. Projektet resulterede i en stor grad af selv læring – både når produktionsprocessen kørte normalt og når processen »løb af sporet«.

Eksemplet illustrerer at arbejdsbegrebet indeholder aktive og integrerende elementer inden for områder (industriarbejdet) som normalt i offentligheden bliver opfattet som et meget rutinepræget arbejdsområde i samfundet. Mennesket er ikke i det moderne arbejdsliv et »vedhæng til maskineriet«, men indgår aktivt med hele sin tavse viden i de løsninger som opstår i produktionsprocesserne.

Konklusion

Arbejdslivet er i dag præget af ændrede fleksibilitetsformer end under traditionelle former for arbejdsorganiseringer. Det betyder et

brud i fortolkning af lønarbejdet – fra at være et rutinepræget vedhæng til maskineriet til at være et arbejde der kræver handling i sociale integrationsprocesser. Handlingen forudsætter viden om arbejdsprocessens elementer og de organisatoriske forudsætninger. Der i gang sættes læreprocesser som ikke blot afspejler nye og skiftende krav, men som også er krav der formidles og integreres socialt mellem deltagerne i produktionsprocesserne – på tværs af traditionelle skel som uddannelsesbaggrund og status. Nogle virksomheder lever op til et socialt ansvar om at integrere arbejdskraft med nedsat arbejdsevne, specielt i virksomheder, hvor beslutningsaktørerne i forvejen er socialt engageret i medarbejdernes velbefindende.

Referencer

- Atkinson, J. (1985): *Flexibility, Uncertainty and Manpower Management*, Brighton, IMS.
- Banke, P. & B. Clematide (1989): *Ny teknik – nye job – Et nordisk projekt om frihedsgrader ved indførelse af ny teknik*, NAUT-rapport 1989:4.
- Blumberg, P. (1972): *Arbejdspladsens demokrati*, Gyldendal, København.
- Bergman, P. (1995): *Moderna lagarbeten, – Studier av arbete, teknik och organisation i höjteknologisk processindustri*, Studentlitteratur.
- Braverman, H. (1974): *Labor and Monopoly Capital*, New York.
- Child, J. (1984): *Organization – A Guide to Problems and Practice*, Harper Row, Publishers.
- Ellström, P. E. (1994): *Kompetens, utbildning och lärande i arbetslivet*, Stockholm.
- Grint, K. (1992): *The Sociology of Work – an introduction*, Polity Press Cambridge.
- Husen, M. (1984): *Arbejde og identitet*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, Kbh.
- Karasek, R. & Theorell, T. (1990): *Stress, Productivity and the Reconstruction of Working Life*, Basic Books.
- Kern, H. & Schumann, M. (1984): *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion*, München.
- Olsen, O. J. (1988): »Nye produktionskoncepter« og arbejds sociologiske visioner. Præsentation av

- Kern og Schumann: *Das Ende der Arbeitsteilung?*, AHS serie B 1988:6. Universitetet i Bergen.
- Madsen, A. (1992): Arbejdets betydning i: *Dansk Sociologi* nr. 4/ 3. årg.
- Mushinsky, L. J. & Schnack, K. (2002): *Pædagogisk Opslagsbog*, 5. udgave, Christian Ejlers` Forlag, Kbh.
- Mølvadgaard, O., Lind, J. & Nielsen, K. (2002): Til-lidsrepræsentanten og Det rummelige Arbejds-marked, *LEO-serien nr.30*, Aalborg Universitet
- Netterstrøm, B. (2002): *Stress på arbejdspladsen*, Hans Reizels Forlag, København.
- Nielsen, K. (1987): *Ny teknik, joborganisering og medarbejderkvalifikationer*, Institut for Produkti-on, Aalborg Universitetscenter, 1987
- Nielsen, K. (1988): *Medarbejderkvalifikationer, kom-petence og uddannelsesplanlægning*, ATA-forla-get, Aalborg Universitetscenter, 1988.
- Nielsen, K. (1990):. Arbejdets fremtid, fleksibiliteten og personalepolitik i: L. Dalsgaard m.fl.: *Årbog for Arbejdsmarkedsforskning* nr. 1, CARMA.
- Nielsen, K. (1992): CNC technology, job design and training: the scorpe for personnel strategies i: *New Technology, work and employment*, Vol. 7, No. 2, Blackwell Publishers
- Nielsen, K. (1985): *Kvalifikationsudvikling*, LEO Ar-bejdspapir nr. 6, Okt.
- Nielsen, K. & Mølvadgård, O. (1999): *Kvalifikati-onsudvikling og læringsmiljø i procesindustrien*, *LEO-serien nr. 22*, LEO-gruppen, Institut for So-ciale forhold og Organisation, Aalborg Universi-tet.
- Nielsen, K. & Mølvadgård, O.(red.) (2000): *Virksom-heders personalearbejde – med eksempler fra forskning og praksis*, LEO-serien nr. 24. Institut for Sociale forhold og Organisation, Aalborg Universitet.
- Nielsen, K. & A. Christensen (2001): *En undersøgelse af Organisationskultur og Arbejdsmiljø i en voksen/handicapinstitution*; LEO-gruppen.
- Nielsen, K & A. Christensen (2002): *Social Integra-tion i arbejdslivet – belyst gennem en under-søgelse inden for voksenhandicapsektoren*, i: *Tidskrift for Arbejdsliv*, 4. årgang, nr. 2, 2002.
- Roethlisberger, F. J. & Dickson W. J. (1947): *Mana-gement and the Worker*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Sennett, R. (1999): *Det fleksible menneske*, Forlaget Hovedland
- Skirbekk, G. (1972): *Politisk Filosofi, Del 2*, Univer-sitetsforlaget
- Thyssen, O. (2002): *Værdiledelse – om organisatio-ner og etik*, Gyldendal 1997
- Volpert, W. (1980): *Lønarbejdets psykologi*, Hans Re-itzel, Kbh.
- Watson, T. J. (1980): *Sociology, Work & Industry*, Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Watson, T. (1999): Human resourcing strategies i: Le-opold, J., Harris, L. & Watson, T.: *Strategic Hu-man Resourcing*, *Financial Times Management*.

Arbejdssamfundet – Weber og Durkheim om arbejdsetik og samarbejdsetik

Af Gorm Harste, lektor, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

Indledning

Siden slutningen af 1960'erne har det været en udbredt antagelse, at arbejdet er under en stærk og måske revolutionerende forandring. Arbejdets forandring ses som et centralt led i forbindelse med en samfundsudvikling, som har ført til en lang række forslag i, hvad der kan betegne det moderne samfund. Nogle af de kendteste betegnelser er »det post-industrielle samfund« og »informationssamfundet«, begge foreslået af den indflydelsesrige amerikanske sociolog Daniel Bell, »risikosamfundet«, foreslået af den tyske sociolog Ulrich Beck, og det »post-moderne samfund« der er blevet lanceret af franskmændene Jean-Francois Lyotard og den britiske sociolog Scott Lash. Mange af de betegnelser er kommet ind som afløsere for det samfund, der så »arbejdet« som nøglekategori i samfundet, der af Bielefeld-sociologen Claus Offe i 1984 blev markeret som en menings- og betydningsbærer på vej ud. Blandt de mere poppede diagnoser finder man betegnelser som »fritidssamfundet«, »kursussamfundet« og endog »drømmesamfundet« (Bell 1973, 1987; Beck 2002a, 2002b; Lyotard 1982; Lash og Urry 1994; Offe 1984; Harste 2000).

Denne udhuling af, hvad man med Offe kunne kalde »arbejdssamfundets« betydninger, gennem det 20. århundredes sidste tre årtier kan synes paradoks. For samtidigt tales der

i samfundsforskningen lige så diagnostisk om en langsigtet udvikling i velfærdsstatens politiske imperativer fra *warfare* over *welfare* til *workfare* (Jordan 1996: 206ff.) Læsesvis af undersøgelser peger på, at arbejdsstyrken aldrig har været større som procentdel af befolkningen, idet kvinderne nu helt op til pensionsalderen alle er aktive på arbejdsmarkedet. Dertil er stadigt større grupper kommet over i former for fleksibelt arbejde, der involverer overtid eller endnu mere radikalt en slet og ret uafgrænset arbejdstid, selv om arbejdsugen formelt er blevet en smule mindre. Ydermere foretages arbejdet formodentlig under et stadig større pres om tempoforhøjelse, hvor der både skal produceres mere per tidsenhed i diakrone forløb og varetages flere opgaver samtidigt, altså synkront. Meget af dette tager sig ud som rationalisering og produktivitetstilvækst, og meget tilskrives teknologiske forbedringer, men må sociologisk set i lige så høj grad tilskrives sociale forandringer i arbejdets organisering (Lash, Urry 1994).

For at gøre billedet komplet kan man pege på, at disse diagnoser ofte forholder sig til bestemte afgrænsede dominerende tendenser i det moderne samfund i Vesteuropa og Nordamerika, men at lønarbejdet, om det så er det klassiske kapitalistiske industriarbejde eller servicearbejdet, siden Karl Marx analyserede

verdensmarkedets udbredelse i 1845 og specielt siden 1960'erne er blevet langt mere udbredt i den tredje Verden, således at der i dag globalt er flere lønarbejdere, herunder flere industriarbejdere, end nogensinde tidligere i verdenshistorien (Marx 1974: 76-77).

I den sociologiske forskning om arbejdets sociale betydning f.eks. i forbindelse med aktiveringsordninger og social identitet synes forestillinger og fortællinger om arbejdet at indgå med en nærmest lammende virkning (Järvinen 2002). Samtidigt med at fænomener som uddannelsesvalg og zapping-tendenser blandt unge snarere synes at kunne beskrives ud fra de førstnævnte tendenser til orientering mod post-industrielle, post-materielle eller post-moderne betydningsammenhænge.

Billedet af arbejdets betydning hænger tilsyneladende ikke sammen. I forsøget på at give et nyt blik på de dilemmaer, man står over for i forståelsen af arbejdets betydning, vil jeg beskrive nogle af de analyser af arbejdet, som klassisk hos Max Weber og Émile Durkheim blev udfoldet komplementært til Marx' indflydelsesrige teori.

Grunden hertil er for det første og mest umiddelbare, at samfundsforskningen har været så præget af Karl Marx' nærmest konstitutive betydning for analysen af samfundet som arbejdssamfund, at det har ført til to reaktioner. Dels en hastig kasten sig ud i antiteser til Marx' samfundsanalyser, hvor Marx' fokus på betydningen af forholdet mellem kapitaldannelse og arbejdsmarked snarere blev fuldstændigt forkastet i stedet for at blive forandret og suppleret af andre typer analyser. Dels var reaktionen også den, at Marx' fokus på arbejdet netop var så gennemtrængende og indflydelsesrigt i specielt 1970'erne, fordi det var indlejret i en stadig stærkere betydningsdannelse omkring arbejdet. "Serious" forskning og et meningsfuldt liv drejede sig og drejer sig så at sige om arbejde og kun det.

Religion, kunst, politik, sport, ret, krig og fred og andre vigtige af de felter og systemer, som analyseres af sociologer som Pierre Bourdieu og Niklas Luhmann, iagttages primært ud fra deres betydning for arbejde, produktivitet og konkurrenceevne. Selv hvis denne påstand var korrekt, kan det imidlertid ikke sluttes, at Marx så alligevel havde ret i sin analyse af det kapitalistiske arbejde.

For det andet: Skal vi forstå arbejdets betydning i moderne samfund er der som nævnt et par andre veje at gå, som vi også må tage i betragtning: Max Webers analyse af protestantisk arbejdetik og kapitalismens ånd, og Émile Durkheims teori om arbejdsdelingens betydning. Vi er tilsyneladende tilbage i industrialismens storhedstid, slutningen af 1800-tallet. Max Weber (1864-1920) udgav sin banebrydende analyse af arbejdets rationalisering i *Protestantismens etik og kapitalismens ånd* i 1904, og Durkheim (1858-1917) udgav sin doktorafhandling *Om den sociale arbejdsdeling* i 1893. 26 år efter første bind af Marx' hovedværk *Kapitalen* udkom. I alle tre hovedværker spiller arbejdets forandring den afgørende rolle. Trods den magistrale betydning de tre forfattere har haft for moderne samfundsanalyse kan det alligevel synes barokt at gå godt 100 år tilbage i forsøget på at analysere arbejdets udviklinger i det 21. århundrede. Det mener jeg imidlertid ikke er tilfældet.

Hævder vi en tese om, at arbejdets betydning grundlæggende forandrer sig i disse årtier, må vi kunne fastholde den tese i forhold til antagelser om, hvilke betydninger, der indgår i arbejdsbegrebet i moderne samfund. I denne artikel er min påstand nu den, at skal vi se langt frem i vores diagnoser, må vi gå langt tilbage. Jeg vil således forsøge at gå bag om forandringerne i arbejdets overfladegrammatik og ind i de helt lange trends. Det er påfaldende, at går vi tilbage til den betydning arbejdet har haft hos den sociologiske og politologiske samfundsteoris tre store klassike-

re Marx, Weber og Durkheim, bliver vi omgående kastet meget længere tilbage. Nemlig til renæssancens brud med middelalderens fortolkninger af organisation, korpsånd og opgave- og arbejdsdeling. Efter kort at have koblet tilbage til disse – meget teologiske – vinkler det giver på arbejdets betydninger, vil jeg afslutningsvis pege på nogle perspektiver, som følger som konsekvens af forståelsen af den arbejdsetik og samarbejdsetik, der optræder i moderne organisationer og de brydninger, der kan forventes udvikle sig gennem de næste årtier.

I Marx', Webers og Durkheims analyser af arbejdet var spørgsmålet i alle tre tilfælde, hvorledes det var muligt, at arbejdet blevet løsrevet fra at være forhåndsindskrevet i en kosmologisk ordning, som på teologiske præmisser kunne tildele arbejde, bøn, krig og andre sysler til de individer, som indgik i de sociale ordener – *in pluralis*. Arbejdet havde tilhørt tredjestand, mens adelige og klerikale var udelukkede fra at skulle arbejde (manuelt). Arbejdet var jordisk, mens adelens og kirkens beskæftigelse var af overjordisk karakter, og går vi længere tilbage til antikken var manuelt arbejde forbundet med slaveri. En kort karakteristik af de tre samfundsforskeres analyser kan være nok så instruktiv.

Marx havde allerede tidligt i sit forfatterskab været opmærksom på, hvorledes arbejdsdelingen udvikledes med højmiddelalderens byer og dermed førte til en arbejdsdeling mellem by og land og en hermed beslægtet deling mellem åndens og håndens arbejde. Følgelig havde han analyseret udviklingen dels i arbejdsbetingelserne dels i de kapitaldannelser, der kunne organisere afsætningen for salget af arbejdskraft. I Marx' hovedværk *Kapitalens* omfattende teoretiske og ikke mindst empiriske analyser blev temaet, hvorledes arbejdskraften blev løsrevet fra landet i form af ekspropriation af gårde. I England skete det som politisk garanteret betaling for

kreditter med baggrund i krigsgæld, samtidigt med at finansmarkedet tilsvarende blev løsrevet politisk og frisattes (Marx 1977: Kap. 21-24). Dette skete sidst i 1600-tallet, men forinden var gået en proces, hvor manufakturarbejde og manufakturkapital havde udviklet sig parallelt, organiseret af et borgerskab, der økonomisk og politisk stod mere selvstændigt, uden for rækkevidde af landbesiddelsernes adel.

Weber og den protestantiske arbejdsetik

Max Weber kunne på mange måder acceptere flere led i Marx' analyse, men var som økonomisk historiker også klar over, at den engelske udvikling af arbejdet var et særtilfælde i forhold til de kontinentale udviklinger. På kontinentet spillede retlige og religiøse udviklinger en langt større rolle og gjorde det tidligere. Weber gav sig derfor til at undersøge, om det kunne passe, at forholdet mellem kapital og arbejde udgjorde basis for en overbygning af de motiver, der lå knyttet til spørgsmål om, hvorfor arbejdet havde så stærk en betydning blandt moderne borgere og specielt blandt protestanter. Det var den »meningssammenhæng«, arbejdet indgik i, som Weber ville undersøge. Og han fandt kort fortalt frem til, at den kulturelle ideologiske opfattelse af arbejdets mening og betydning ikke var et efterfølgende resultat af kapitalismens udvikling, men at arbejdets mening var blevet grundigt kodificeret og belagt med et helt netværk af betydninger og begrebssammenhænge blandt specielt de calvinske strømninger, der gjorde sig gældende i Frankrig og i Nederlandene i 1500-tallet. Før kapitalismens ånd slog igennem.

Weber var ganske vist klar over, at byudviklingen og borgerskabets opfattelse af håndværk og arbejde slog igennem tidligere og også gjorde det i katolske områder som Norditalien, hvilket han tog op i senere værker. Der er imidlertid en del indsigter i Webers beskrivelse af den rationalisering af arbejdets

etik, som kom med 1500-tallets calvinisme. En af de vigtigste indsigter knytter sig til en skjult præmis i Webers berømte afhandling, nemlig den at adelighed var det traditionelle adgangskriterium for at høre til blandt de udvalgte, som kunne tage del i en overjordisk sikring af, hvad der kunne være af mening og betydning. Tankegangen heri var højmiddelalderlig og i bund og grund knyttet til katolske teologiske doktriner, som der i øvrigt ikke var fuld enighed om gennem hele højmiddelalderen fra 1100-tallet frem til 1500-tallet (Kantorowicz 1957). Arbejdede man i ens familie med det jordiske, var man fra fødslen og gennem hele arbejdslivet knyttet til det jordiske og følgelig ekskluderet fra de mere transcendent betydnings.

Calvinismens trick i 1500-tallet var det at knytte an til de nye typer borgere, der blev udnævnt til adelige i en art embedsadel, f.eks. som dommere, advokater eller kommissærer, altså folk med opgaver, der ikke var manuelle, men mættede med betydnings-sammenhænge af teologisk oprindelse. I deres livsførelse kunne disse åndens arbejdere vise, at de dybest set burde tilhøre skaren af udvalgte (Jouanna 1996). Ligeledes for håndværkerne, hos hvem arbejdet som formgivning symbolsk var ladet med markeringer om minutiøs kvalitet, skærpet opmærksomhed, nærvær, initiativ, intensitet og frem for alt »kald«. At individet var »kaldet« til at høre blandt de udvalgte udtrykte sig således i livsførelsens metodik, nemlig som det asketiske disciplinerede afsavn på al jordisk begær, nydelse og umiddelbar behovstilfredsstillelse som netop ses i det punktlige og planlagte arbejde. Netop det at gøre arbejdsprocessen til middel for et mål hinsides processen selv rummer en teologisk – og en kapitalistisk – pointe.

Webers argumentation går først og fremmest på, at den franske teolog Jean Calvin (1509-64) opstillede en lære for, hvorledes sikkerheden for frelse kunne tage sig ud som sym-

bolsk tegn i arbejdet (Weber 1995: 72-79). Man kunne ikke på forhånd vide, hvem der hørte til blandt de få udvalgte, der efter døden kunne komme til Himmels, om de var klerikale, adelige eller borgere. Men pointen var, at man kunne tage det symbolsk ordnede disciplinerede arbejde som tegn herpå i en direkte parallel til klosterarbejdet hos munkene. Calvin opstillede således direkte en konkurrent til den herskende standsorden. Denne decentralisering af den symbolsk ordnede metodiske livsførelse handlede i første række ikke om arbejde som produktivitet og kapitaldannelse, men om at udvise tegn på metodisk præcision og disciplinering, hvor arbejdets formgivning blot var et tegn på, om udøveren hørte til blandt de udvalgte, – hvad den katolske kirke så end måtte mene. Konflikten herom var gigantisk og førte til næsten et hundrede års borgerkrige, der kulminerede med Trediveårskrigen, hvor krigen også rationaliseredes af et nyt fænomen, nemlig den calvinsk-protestantiske eksercits, der senere blev overtaget af den industrielle produktions taylorisering og stopursteknik (Weber 1972: 681-87).

I løbet af 1500-tallet var der decentralt hos borgere, driftige bønder og lavadelige, som så deres privilegerede positioner forsvinde til fordel for den nye statsadel, udviklet en ny individualisering, som påfaldende nok fandt grobund overalt i Vesteuropa. I Nord- og Mitteleuropa var det dog snarere den lutheranske statsautoriserede reformation, der gjorde sig gældende. Individualiseringen slog igennem som et massefænomen, kollektivt og samtidigt. Ifølge Weber foregik der herved en disciplinering og formgivning ikke blot af de foretagsomme individer, men også af de ideer og betydninger, deres foretagsomhed blev omgærdet med. Gennem århundrederne blev denne formgivning bundet til arbejdsprocesser, økonomiske udviklinger, byudviklinger og uendelige rækker af institutionsdannelser, religiøse forskydninger, bureaukratiske organiseringsformer, udviklinger i

skoleliv, familieliv og politisk liv, som sikrede at de overleverede teologiske symboler og rituelle typer udøvelse af det hellige kald fik en stabil *betydningsssammenhæng* og *kulturbetydning*, som Weber begrebsligt udtrykker det i sit metodologiske forarbejde til afhandlingen om *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* (Weber 1971: 160-220; Harste 2003a).

Denne forhistorie til den moderne arbejdsetik har to konsekvenser, som Weber beskriver på både tankevækkende og skræmmende vis:

»Den kristne askese, der i begyndelsen flygtede ud ad verden og ind i ensomheden, ind i klostret, havde allerede herfra behersket verden ved hjælp af kirken. Men derved havde den i det store og hele ladet det verdslige hverdagslivs naturlige frimodige karakter være uberørt. Nu trådte den ind på livets markedsplads, lukkede klosterdøren bag sig og tog fat på at gennemtrænge netop det verdslige *hverdagsliv* med sin metodik, idet det ville omforme det til et rationelt liv i denne verden, men dog ikke *af* denne verden eller *for* denne verden.« (Weber 1995: 102)

Webers pointe er tilsyneladende slet og ret den, at hvis protestantisk religiøst liv består i disciplineret og rationaliseret metodisk livsførelse, sådan som det kommer til udtryk i arbejdet, så går man til messe ikke så meget om søndagen, men hele resten af ugen og med så meget des større ihærdighed. Netop når individet befinder sig uden for kirken, i fraværets verden, frem for i det religiøse nærværs verden, indsætter det Guds orden her på jorden og markerer sit kald og sin position blandt de udvalgte. Hvis kristendom går ud på selvdisciplinerede effektive gerninger, der gennemføres med en gennemrationaliseret arbejdsetik, så er vi i dag mere kristne end nogensinde – uanset hvor ateistiske vi selv tror, vi er. Kristendommen har så at sige ikke længere brug for, at vi tror på den; dens centrale koder og betydningsdannelser sætter sig

igennem alligevel i form af en gennemrationaliseret arbejdsetik, som vi hverken kan vælge til eller vælge fra:

»Nutidens kapitalistiske økonomi er et uhyre kosmos, som den enkelte fødes ind i, og som fremtræder for ham, i hvert fald som enkeltmenneske, som et stort set uforanderligt bygningsværk, som han må leve i.« (Weber 1995: 30)

Følgelig kan Weber i en afgrundsdyb pessimisme konkludere at

»puritanerne *ville* være kaldsmenneske – vi er *nødt* til at være det. For idet askesen fra munkecellerne blev ført ud i erhvervslivet og begyndte at beherske den verdslige moral, var den medvirkende til at opbygge det vældige økonomiske system, der er bundet til den mekanisk-maskinelle produktions tekniske og økonomiske forudsætninger – det system, der i dag med overvældende tvang bestemmer livsstilen hos hver enkelt, som er født ind i dette drivværk – ikke blot dem, som direkte er aktive i den økonomiske indtjening – indtil det sidste ton fossilt brændstof er gennemglødet...Men skæbnen [blev] til et jernbur. Idet askesen gik i gang med at ombygge verden og udfolde sig i denne, fik denne verdens ydre goder en stigende og til slut en uafvendelig magt over menneskene, som aldrig tidligere i historien. I dag er ånden – måske for stedse, hvem ved? – undveget fra dette bur. I hvert fald behøver den sejrende kapitalisme...ikke længere denne støtte...Ingen ved endnu, hvem der i fremtiden skal bo i buret, og om der ved slutningen af denne enorme udviklingslinie vil stå helt nye profetier eller en vældig genfødsel af gamle tanker og idealer – *eller* i stedet derfor en mekaniseret forstening, pyntet op med en krampagtig tagen-sig-selv-højtideligt. Så kunne ganske vist denne kulturudviklings »sidste mennesker« få lejlighed til at sande det ord: »Fagmennesker uden ånd, nydelsesmennesker uden hjerte: dette intet indbilder sig at

være steget op til et aldrig før nået stade i menneskehedens udvikling.« (Weber 1995: 121-122)

Jeg skal blot nævne to nyere eksempler på, hvorledes arbejdets jernbur bebos. I begyndelsen af 1950'erne forsøgte en næsten lige så stor pessimist og kulturelt umiddelmadig sociolog, tyskeren Theodor Adorno ud fra sine erfaringer fra 10 år i eksil i Californien at beskrive det nye kontormenneske, *the corporate man*, der havde et job snarere end et arbejde, idet Adorno beklagede, at »ingen sociopsykologisk forskning når ned i det helvede der tager sig ud som veloplagthed« og glad veltilpassethed, friske smil og nærværende bemærkninger (Adorno 1987: 40-41).

Knap et halvt hundrede år senere kunne sociopsykologen Richard Sennett dog beskrive denne tilstand i sin bog *Det fleksible arbejde* (1999), hvor han har gjort opmærksom på den nedbrydning af personlighedskarakter som bestandige arbejdsskift, nye kollegaer, som den ikke-livstidsansatte i *the corporate culture* skal forholde sig nærværende og delagtigt til i en bestandig konkurrence om ikke at være den første til at blive afskediget. Det er en arbejdsplads, hvor alle konkurrerer om at stå uden for og over enhver konkurrence ved at finde sine egne helt særegne nicher og kompetencer, for ikke at sige sin helt særegne personlighedsudvikling som kan dyrkes på de tusinder af kurser, der tilbydes i, hvorledes individet kan finde sin helt egen identitet på nøjagtigt samme måde som millioner af andre identitetssøgende mennesker. Her udvikles »arbejdet uden egenskaber«, som Sennetts bog hedder i dens franske oversættelse i en parallel til Robert Musils roman *Mennesket uden egenskaber*.

Havde man indført flekstidsarbejdet, før den protestantiske arbejdsetik var blevet helt gennemført uden for klostrets mure, i organisations- og erhvervslivet, ville de ansatte formo-

dentlig være gået hjem (Weber 1995: 36). I dag inddrages hele personligheden, fritids-syslerne og drømmes evne til at udvikle innovativ fantasi. Det religiøse helhedssyn har transformeret sig til et totaliseret syn på den aktive borgers arbejde. Ikke mindst i den ny-calvinske arbejdskultur, der er blevet udviklet siden Thatchers monetaristiske trimning af *workfare*-staten, er menneskelivet blevet indkodet som et meningsbærende liv, i det omfang det er et arbejdsliv og erhvervsliv, hvor vi med en tidligere kendt aforisme kan sige »Arbeit macht frei«, idet samfundet er blevet til en arbejdslejr (Jordan 1996; Järvinen 2002).

Durkheim: arbejdsdelingens og samarbejdets etik

Netop på dét punkt kan man imidlertid sige, at den weberske analyse kammer over. Weber beskriver et mekaniseret system af disciplinerede individer. Men som nævnt mangler han en analyse af, hvad det vil sige at være inkluderet i det udvalgte fællesskab af klerikale eller adelige henholdsvis at være ekskluderet fra det. Arbejdslejrens logik ses ud fra en logik, der umuliggør en fælles lejetik eller mere præcist en samarbejdsetik. Det ser vi til gengæld i Émile Durkheims langt mere optimistiske, men ikke ukritiske teori om den sociale arbejdsdeling. Som Marx og Weber er Durkheim en kritisk teoretiker, men ikke en skepticist.

Umiddelbart synes Durkheims primære formål at bestå i en fremstilling af det rationalitetspotentiale, der ligger i det industrielle gennembruds arbejdsdelinger på kontorer og fabrikker, da det prægede årene fra 1887 til 1893, hvor han skrev sin doktorafhandling om arbejdsdelingen og dens moral. For Durkheim er der imidlertid tale om en analyse med et langt bredere vinge-fang med et meget større vingesus.

For det første tænker Durkheim på alle mulige typer arbejdsdelinger, også mellem by og

land, bureaukratier og industrier, magtdelinger, delinger mellem udvalgte og fravalgte, inkluderede og ekskluderede, normale og afvigere, delinger mellem ret og moral, stat og politik. Heri ligger hans påfaldende modernitet: Hvorledes er det muligt, og hvorledes kan det gå til, at mennesker, der ikke kender hinandens baggrunde og forudsætninger, kan arbejde sammen på trods af, at de ikke har samme viden, samme normer og samme type personlighed? Skal samarbejde, Kooperation og koordination være mulig, må alle de forestillinger, som arbejdet præges af, kunne udsættes for en abstraktionsforhøjelse, en udvidelse af refleksivitet og en tolerance i forhold til varians (Durkheim 2000: 216-217, 266). Meget i denne tankegang henter Durkheim fra filosofen Immanuel Kant, og man ser det i dag videreført hos nyere samfundstænkere som John Rawls og Jürgen Habermas.

Den differentiering i arbejdsdelingen, som Durkheim var vidne til, er i dag ført meget videre. Det var ofte rutinefunktioner i bureaukratierne og standardproduktioner i fabrikkerne, der karakteriserede arbejdslivet på Durkheims tid. I dag er arbejdslivet blevet langt mere specialiseret og nicheorienteret. Men faktisk var denne hyperkomplekse specialisering i global skala netop, hvad Durkheim så under udvikling, om end tendenserne hertil blev afbrudt af verdenskrigene og den kolde krigs aflukning af verdensmarkederne.

For det andet gik Durkheim også, som Weber, langt bagud i forsøget på at afdække grundstrukturen i samarbejdets morale. Durkheim ville med et historiefilosofisk udgangspunkt lave en »videnskab om moralen«: Givet at moral er et faktum for enhver fri viljesdannelse, hvorledes må reglerne af handlinger da historisk have udviklet sig således, at viljesdannelsens moral deles fra handlingernes ydre, retlige regler? Filosofisk er den problemstilling meget vanskelig, men Durkheim oversatte den

til samfundsvidenskab på en banebrydende måde: Da de arbejdsdelte samfund er differentierede, må man antage, at der kunne skabes former for integration af dem, hvis ikke de slet og ret skulle falde fra hinanden, i hvad Durkheim kalder en tilstand af »anomi« uden muligheder for at danne fælles normer (Durkheim 2000: 315-331). Men de fælles normer og former for kompleks sammenfat (d.v.s. »organisk«) solidaritet er kun mulige, fordi de har udviklet andre typer moral-kodekser for samarbejde, for Kooperation, kontrakter og tolerant solidaritet end de former, der kendetegnede den højmiddelalderlige religiøst integrerede solidaritetsform. I den var alle samfundets medlemmer netop lemmer i et socialt korpus, en organisme, som ikke tillod individerne at afvige fra de på forhånd tildelte positioner. Alle var deltagere som dele i en helhed. Enhver afvigelse ville blive forsøgt reguleret ved en stærk markering af, at helheden bestod og var intakt, idet afvigere eksempelvis blev påført synlige straffe, der tjente til reproduktion af den politiske og sociale orden, der således manifesterede sin betydning og via den enkelte som mekanisk instrument repræsenterede sig over for den kollektive helhed. Der var tale om en kollektiv repressiv regulering. I modsætning til den restitutive regulering af afvigelser, som kendes i moderne komplekst sammensatte samfund.

Med den moderne arbejdsdelings kontraktforhold må der således skabes en moralsk sammenhæng, der adskiller sig radikalt fra den organisationskultur og *esprit de corps* eller korpsånd, der kendetegnede klosterfællesskaberne. Hvor korpsånden dér hævdedes at være nærværende og tilstedeværende og blev fortolket efter modeller for den hellige nadver, må moderne arbejdsdelte organisationer på den ene side skabe kontraktforhold og på den anden side være i stand til at sanktionere kontraktbrud efter en ny type ikke-kontraktlig moral: »Det er ikke alt i kontrakten, der er kontraktligt« (Durkheim 2000:

203). Men det ikke-kontraktlige er ikke en »fælles følelse«; snarere består den i en kollektiv bevidsthed, der tillader deltagerne at abstrahere fra de konkrete baggrunde, reflektere dem og lade dem variere, så deltagerne kan samarbejde indbyrdes, selvom de er vidt forskellige og har forskellige normer (Durkheim 2000: 207; 263-266). Det afgørende er altså ikke at dele fælles normer, men at have et procedurfællesskab, hvor normer kan reflekteres, diskuteres, forhandles og ændres. Det sidste udgør omdrejningspunktet i Durkheims politiske teori om statens og politikens organisationsformer (Durkheim 1969: kap. 4-9; Harste 2003b).

Ud fra Webers argumentation har vi set, hvor dybtgående arbejdetik og arbejdsimperativet er i ikke mindst protestantiske kulturer, idet vi synes at overtage stadig flere neocalvinske betydningssammenhænge, der knytter sig til arbejdet. Durkheims tese om specialisering i en arbejdsdelt kultur er komplementær til den syndefaldsetik, der ligger bag Webers tankegang. Hos Durkheim hedder det, at »kort sagt er den moralske samvittigheds kategoriske imperativ, i et af sine aspekter, ved at antage følgende form: *Gør dig i stand til på nyttig måde at udøve en bestemt funktion.*« (Durkheim 2000: 70) Tesen er, at specialisering i stadig større grad bliver et moralsk imperativ i moderniteten. Samtidigt med at fordringer om Kooperation og samarbejde forstærkes, så specialiseringsetik og samarbejdsetik udgør to sider af samme sag. I dag taler vi om hyperspecialisering i nicheproduktion, men også om *corporate spirit*, *teamwork*, virksomhedsetik, værdiledelse og værdifællesskab.

Tilsyneladende optræder middelalderlige kommunitære betydningssammenhænge på trods af den civilisering, som Durkheim ellers lod kendetegne moderne organisation, hvor civilitet med Sennetts durkheimske formulering er »den aktivitet som beskytter folk fra hinanden og samtidigt lader dem nyde

hinandens selskab« (Sennett 1979: 264). Fra Weber og Durkheims analyse af arbejdetik og arbejdsfællesskabets samarbejdsetik ledes vi således ikke blot frem til problemstillinger, der gør sig gældende for os i dag, men også tilbage til opgør med middelalderlige betydningssammenhænge, som vi skal se kommer i resonans med de forandringer i arbejdslivets vilkår, vi i dag synes at skulle gennemleve. For at se hvorledes den weberske arbejdetik og den durkheimske samarbejdsetik brydes, må vi derfor gå et spadestik længere ned i de middelalderlige fortolkninger af de betydningsdannelser, der stilles til rådighed for arbejdets organisering.

Korpsåndens oprindelse

Det første, det mest kendte og uden sammenligning mest effektive *team* er som bekendt de 12 disciple. I Leonardo da Vincis billede, *den hellige nadver*, ser vi teamet forenet omkring Jesus i midten, mens 4 grupper synes at forme sig i heftig indbyrdes diskussion om, at Jesus lige har sagt, at én af dem vil forråde ham. Kun Judas sidder uden for diskussionen (Qvortrup 1998: 93ff).

Denne første hellige menighed er blevet gjort til model for næsten enhver organisatorisk korpsånd sidenhen: Den drejer sig om inklusion og eksklusion, om ledelse og individ, gruppe-dannelse og intrige-dannelse. Det er ikke underligt, at den har været grundlæggende for såvel middelalderens som den moderne verdens management:

Alle er med, men nogen er det ikke: Jesus som lederen og Judas, som den der ekskluderes, men som også er med til at ekskludere lederen. Jesus kan kun blive til sig selv som Kristus-myte ved også at blive ekskluderet og har derfor brug for Judas. Hele spillet og de efterfølgende to tusind års intriger drejer sig om inklusion og eksklusion (Luhmann 2002; 1980): Kan der skabes en gruppe med en korpsånd så stærk, at man skulle tro, det handlede om bodybuilding frem for team-

building? Og hvad er omkostningerne? Kan en leder skabe et team og uddelegere magten uden også at tabe den og dermed ekskludere sig selv? (Bourdieu 1987; Quillet 1972) Problemet drejer sig om, hvorledes arbejdet kan uddelegeres.

Kort fortalt drog disciplene ud og spredte det glade budskab i den ganske verden, altså i Romerriget, hvor hellige menigheder blev oprettet ganske svarende til byernes struktur. Meget af den kristne fortælling har givetvis rod i romernes evne til at opsluge gode ideer fra middelhavsrigets kyster, og man har haft brug for mange af de organisatoriske metaforer, som det vrimler med i de bibelske fortællinger.

Den hellige menighed dukkede op i middelalderen som organisationsformen for kloster- og kirkevæsen. Dens korpsånd eller *corpus spiritus* var for munkeordenene, hvad internettet er for vore dages management og kunne få aktiviteter udført i samme ånd samtidigt på tværs af store rummelige afstande (Quillet 1972; Kantorowicz 1957).

Med reformationen blev katolikker, calvinister og lutheranere imidlertid så uenige, om hvorvidt Kristus faktisk eller kun symbolsk var tilstede ved nadverens gruppemøder, at det førte til omfattende borgerkrige. I vore øjne virker det umiddelbart helt absurd, men datidens konflikt om latiniseret terminologi om sakramenternes antal, styrke og betydning drejede sig i grunden om den fremvoksende stats grad af centralisering eller decentralisering (Jouanna 1996: 297ff). Katolikkerne fastholdt korpsåndens rådsmøder som den centrale beslutningsarena: Symboler fik substans i de fælles beslutninger. Calvinisterne var – uagtet at Calvin selv i Genève opbyggede et yderst autoritært styre – decentralister og så deltagerne som individualister på et marked, hvor trykpressen, som en decentral teknologi, muliggjorde distribution af alskens Bibel-oversættelser og

–kommentarer (Eisenstein 1983; Luhmann 1997: 291ff, 2000). Uden en fælles nærværende substans af symboler fik hver deltager sin opgave, sin Bibel, sin instruks. Gjorde man sit arbejde godt og gennemdisciplineret ud fra en *calvinistisk arbejdsetik* kan man, som Weber viste, høre til de udvalgte, og altså være lige så udvalgt som de adelige i kongens råd.

Ved nærmere øjesyn var pointen såmænd ikke mere påståelig end vore dages amerikaniserede newspeak om *corporate culture*, *teambuilding* og *vision-* eller *value-management* (Harste 1997). I Frankrig sluttede stændermøderne i 1560 mindre med et opgør om skatter og statsgæld, men med en konflikt om samfundets symbolske management. Calvinister og katolikker stod stejlt på hvert sit, mens kompromis-politikere forsøgte sig med – under inspiration fra Luther – at hævde, at lederen var tilstede i mødereglernes form (sakramenterne, Loven), men ikke i deres substans.

Resultatet var, at jurister, som suverænitetssdoktrinens opfinder franskmanden Jean Bodin, viste, at korpsånden og figuren om Kristus som korpussets hoved med deltagerne som (med)lemmer kunne overføres på de fremvoksende statslige bureaukratier: Kongen blev overhoved for bureaukратиernes korpsånd. Bureaukratierne fik et centrum, en chef, hvis ord fik en gudsgivet legitimitet som Lov (Harste 2001).

Med Kristus som forbillede blev kongen gjort til suveræn enhed i en kompleks gruppe- og ressortopdelt stat. Kongen og senere statsministeren kom til at lede et statsråd, et ministerium af mere eller mindre selvrådige ministre, ligesom Jesus havde ledet sine disciple. Rådet var et korp(u)s, en organisme, hvad man senere direkte omdøbte til en *organisation*. Den kunne man nemlig lettere reorganisere. Og lige som kroppen har en *konstitution* kunne man give statsorganisationen en konstitution.

I Danmark førte den lutherske reformation til, at kongemagten styrkedes enormt: Kongen overtog kirkens godser, og Loven fik en legitimitet som var den udstedt af Guds repræsentant her på Jorden. Med svenske-krigene blev enevælden indført i sidste halvdel af 1600-tallet. København blev magtcentrum (Tamm 2000).

Bureaukrati eller organisationskultur?

Sidenhen har korpsånden og bureaukratiet kæmpet en heftig strid, længe havde man gruppeopbyggede kollegialforvaltninger, men efter den franske revolution blev sagsbehandling og ressourcer opdelt og individualiseret (Weber 1972; Frost 1983).

Den danske stat var den mest enevældige i Europa: Hverken ständerforsamlinger eller frie domstole eksisterede, der var ganske enkelt ingen magtdeling. Endnu i dag regnes administratorer for neutrale og indtager, hvad man under enevælden kalde den »universelle stands« rolle som etater i staten: Når en ny regering overtager magten, overtager den embedsmændene, som var etaterne blot et neutralt instrument. Ministrene får ikke engang selvvalgte kabinetter til rådighed.

I dag kalder man korpsånden for organisationskultur, menigheden for team, og det hellige kald for overarbejde eller flekstid. Offeret bringes ved stress. I den halvdel af det nordvesteuropæiske arbejdsmarked, der domineres af organisationskulturens new-speak drejer sig det sig for individet stadig om at vise, at det tror på sagen, på gruppen, på lederen og visionen, ellers er det ud. I en periode kunne individet *vis*e dette ved at producere materielt, nu skal den enkelte igen vise det gennem symbolsk produktion. Kan individet vise det, får det, både metaforisk udtrykt og reelt, velsignelsen og kan tilhøre det gode selskab af de, der er inkluderede (Elias 1976 Bd. 2: 397ff).

Inklusion og eksklusion af normale og afvigere markerer en central figuration i Durkheims analyse af normdannelse, om det så er i klostre eller på arbejdsmarkeder (Durkheim 2000b: 100-106). Derfor er det da heller ikke så mærkeligt, at dansk organisationskultur og politisk kultur elsker, at der er kommet alle disse fremmede ukristelige eller ikke-lutheranere, som ikke inkluderes i det gode selskab. Ved at markere, at de skal integreres, siges at de netop ikke er det, og at integrationskravet netop fremføres fra en allerede integreret position (Diken 1998). Dette begær efter egen selv-inklusion og markering af andres endnu-ikke tilstrækkelighed anføres ifølge en del antropologiske undersøgelser påfaldende stærkt i Danmark, ofte blot med små gesti, panderynk og øjenbryns-løft, men også med politisk og organisatorisk new-speak om »værdier«.

Måske skyldes inklusions-begæret, at kristendommen i et protestantisk styret land som Danmark har haft en så alt-omfattende betydning for staten og dens organisation af samfundet, at kristendommen som nævnt ikke længere har brug for, at danskerne tror på den. Det betyder, at de har svært ved at se dens symboler og ikke har nogen fundamentalgaranti for, om de dybest set er accepterede som enkelt-mennesker eller ikke er det. Fundamentalgarantier for inklusion er dermed kommet til at ligge i en inklusion på arbejdsmarkedet som kommunitært arbejdsfællesskab, som arbejdslejr. Spørgsmålet er imidlertid, som Durkheim argumenterede for, om ikke det organisationspolitiske new-speak også rummer andre koder, som nåden, tilgivelsen og den gyldne regel om, at »du skal behandle andre, som du selv ønsker dig behandlet«?

Individualisering som autokrati

Gennem tre årtier med arbejdsløshed har danskerne – lige som alle andre borgere – måttet disciplinere sig både formelt og uformelt, hvis de ville hænge fast på arbejdsmar-

kedets inderside. Indtil midten af 1970'erne var arbejdstempoet almindeligvis meget langsommere. Undersøgelserne heraf er ikke mange, til gengæld viser interviews et klart billede af, at stress var mindre udbredt, pauser var fuldt acceptable, småsnakkeri om ikke-arbejdsrelaterede begivenheder mere udbredte, og eksempelvis synes der at have været markant mindre produktivitet – også i sektorer, der ikke direkte afhang af de teknologiske hjælpemidler, som siden dengang er blevet forbedret.

I Nordvesteuropa har det siden 1950'erne ikke været tilstrækkeligt hverken blot at følge i forældrenes fodspor og siden 1970'erne heller ikke altid blot at få sig en ordentlig uddannelse. Den enkelte har skullet følge en særegen specialisering i sin ansættelse, men uden at blive sær af den grund (Sennett 1999). Der har været en indbyrdes konkurrence om forøgelse af arbejdstempo såvel i lineær tid – at samme ydelse gennemføres hurtigere – som i synkronisk tid, altså at flere ydelser foregår samtidigt og tilpasset hinanden (Harste 1997: kap. 2). Med de stærke ny-calvinske tendenser vokser den menneskelige produktivitet i en himmelflugt, og arbejdet har aldrig været mere skarp. Efter Island er Danmark det land, hvor der arbejdes mest i verden – og så er det endda bare målt i timer og ikke i synkroniseringsydelse! Samtidigt er korpsåndens værdifællesskab også udtryk for en ny-katolsk tankegang. På trods af at den lutherske statskirke er grundlovssikret i Danmark.

Dette ny-katolsk-calvinske billede vil imidlertid formodentlig ændre sig radikalt om nogle få år. Der er i hvert fald to effekter, én der drejer sig om organisering af arbejdet, og en anden der drejer sig om forholdet mellem individet, staten og EU's Europa.

For det første vil de store årgange fra midten af 1940'erne begynde at blive pensioneret, samtidigt med at de små årgange fra midten

af 1980'erne kommer ud på arbejdsmarkedet. Arbejdskraftmanglen bliver – trods det forhold, at en del skyldes udsættelse af børnefødsler – meget større i Sydeuropa, hvor der fødes meget færre børn (1-1,4 per kvinde) end i lande som Danmark, Frankrig og Sverige (1,7-1,8); i Tyskland er billedet siden Tysklands anden samling dog noget anderledes og kan som hos Ulrich Beck delvis beskrives anderledes (Beck 2002a). Begynder kvinderne først at få børn som 30-årige i stedet for som 20-årige, så får de også af den ene eller anden grund færre børn. Samtidigt forsvinder de store årgange født omkring 1945 fra arbejdsmarkedet. I Danmark er forskellen mellem de små årgange fra omkring 1984, der kommer ind på arbejdsmarkedet og de store årgange, der forsvinder, på cirka 25.000 personer. De fleste arbejds- og velfærdsanalytikere er udmærket klar over, at det betyder, at der kommer begrænsninger i arbejdsudbuddet. Imidlertid bliver en mere radikal kulturforandrende effekt, at arbejdstempoet vil falde drastisk, og at arbejdet vil ændre sig. Arbejdsmarkedet bliver arbejdstagernes marked. Symbiosen mellem bureaukratisk disciplinering ovenfra og postbureaukratisk organisationskulturel disciplinering fra korpsåndens inderside vil holde op.

Nu er fleksibilitet, decentralisering og hyper-specialisering imidlertid blevet indført, og der er ingen vej tilbage på arbejdstagernes marked. Den individuelle lyst vil blive styrende i en grad, hvor enevældens to ordsprog for kongens styring, nemlig Ludvig den 14.s »For dette er hvad jeg har lyst til« og »Staten det er mig« bliver overtaget af den enkelte. Dette vil ske på en selvforstærkende måde: Lige som arbejdstempoet siden 1970'erne er blevet sat op på grund af en gensidig konkurrence om ikke at komme bagud, vil den omvendte effekt komme, når arbejdstempoet kan sættes ned, uden at den enkelte afskediges.

Hvad bliver konsekvenserne: Der bliver ikke tale om en liberalistisk individualisering efter ny-calvinistisk mønster, fordi arbejdsetikens disciplinering går i opløsning. Desuden bliver der heller ikke tale om en demokratisering af organisationers styring indefra, simpelthen fordi der ikke er noget »demos«, noget folk eller nogen grupper, men blot enkelt-individer. I ord som »bureaukrati« og »demokrati« betyder »-krati« styre, så fremtiden byder snarere på, hvad jeg vil kalde et *individualiseret autokrati*, hvor personaleledelsen foregår nedefra. I bedste fald udvikler det autokrati sig på civilisationshistoriens præmisser: Det vil sige, at det ikke bliver den enkelte infantile og individuelle lyst og præferencer, der kommer til at styre, men det forhold at den enkelte har lært at opføre sig som en person i et civiliseret samfund, og netop via institutionsopdragelsen har lært at blive sig selv i spejlbilledet af sine medmennesker, så den enkelte kan opføre sig civiliseret i Durkheims og Richard Sennetts forstand.

Perspektiveringer: Farvel til enevælden, en ny eksistentialisme

For det andet oplever vi i Danmark en stadig mere påtrængende og overrumplende opløsning i den danske stats verdensorden. Det er først nu, den påfaldende stærke danske enevælde eller rettere absolutisme bliver brudt op. Organisatorisk gik en lige linie fra 1700-tallets centraladministrative absolutisme til 1960erne forvaltningsstrukturer (Tamm 2000; Bourdieu 1997). I løbet af 300 års absolutistisk herredømme i administrative tankegange lykkedes det at få over 90% af befolkningen til at opføre sig lige så mønsterdisciplineret som 1700-tallets standardbureaukrat og embedsmand. Den danske befolkning var blevet til københavnske embedsmænd, og den københavnske forvaltningsmagt rakte sine fangarme, sin korpsånd, helt ud til de fjerne provinsbyer. Netop når alle ansættelseskategorier anvendte forvaltningsmagts standarder og normer for såvel beslutninger som opførsel, kunne man fra

1970 begynde at decentrere beslutningsmagten med kommunalreformer og post-bureaukratiske organisationsmodeller. Et fænomen, der er blevet grundigt belyst i Frankrig af Michel Foucault og Pierre Bourdieu, der begge har peget på, at regeringens styring af samfundet er blevet til individets styring af det selv (Foucault 1991; Bourdieu 1989). Frankrig var imidlertid i mindre grad enevældigt end Danmark, og den franske stat var traditionelt mindre centraliseret end den danske. Generelt beskrives dette i dag med termer som deregulering og *governance* og på arbejdsmarkedet som omstillingsparathed og kompetenceudvikling (Åkerstrøm, Born 2001).

På trods af den decentrale kulturstyring, der brød igennem i 1980'erne, da 1970'ernes ungdomsoprørere skulle ansættes rundt omkring, førte korpsåndens arbejdslejr-tankegang til en skjult disciplinering, der ikke blot gjorde hippierne til gammeldags bureaukrater – hvad de frygtede, men til hyper-synkroniserede super-producenter, hvad de var tvungne til at acceptere. Så absolutismen fortsatte med at fastholde sine ansatte i korpsåndens jernbur.

Derfor er det mere end noget andet EU og dens genføderalisering af den danske stat, der har ført til opgøret med den danske enevælde. Med det individualiserede autokratis komme vil den enkelte ikke længere underlægge sig krav om at identificere sig med organisationen, hverken med skolen, arbejdspladsen eller staten. Så det vil være helt acceptabelt for den enkelte heller ikke at identificere sig med EU. Det vil dertil kunne blive lettere for mange af de mest uddannede, men også for mange andre, at skifte bopæl, hvis forvaltninger og virksomheder forsøger sig med arbejdsstyring.

Skal man begræde eller tiljuble fremtiden? Økonomiske systemer tilpasser sig utvivlsomt, men væksten kan om nogle få år ikke

længere tilskrives bestandig arbejdsdisciplinering, men måske kan man håbe på bedre læring. Organisatorisk bliver styring og beslutningstagning noget mere kaotisk, og magten vil ikke længere kunne komme oppe fra. Politisk får vi ud over et gevaldigt stress på sundhedsudgifter til ældre og en ekstrem og hidtidig uhørt personalemangel i pleje- og sundhedssektorerne en stadig større orientering mod »de-lande-vi-sammenligner-os med«, der allerede nu, lige som under enevældens militære konkurrence, tager sig ud som den afgørende styringsfaktor. De største forandringer, vil jeg hævde, bliver kulturelle: Vi har svært ved at forestille os, hvor radikalt vi har været disciplinerede og hvor store skred, der vil komme, når først disciplineringsopgøret begynder at blive selvforstærkende og gå i selvsving.

Umiddelbart synes lågen til jernburet at skulle åbne sig: Hverken den ny-calvinske liberalismes markedstvang eller det ny-katolske arbejdsfællesskabs tvang synes at blive nødvendige orienteringspunkter i det individualiserede autokrati. Personansvar og skyld vil sikkert blive forsøgt pålagt det enkelte individ i bedste lutherske mening: Solidaritet med samfund, med de ældre, med børn, med virksomheder og institutioner vil blive gjort forbilledlig. Men de gamle socialetikker, der alle opererer med en skjult religiøs dagsorden, er alle teknikker, der er for tvangsbase-rede. De vil som den vigtige ungdomskulturdiagnostiker Thomas Ziehe har argumenteret for blive mødt med et »hva så?« eller et »det gider jeg ikke« (Ziehe 1989; Harste 2000).

Man kan måske håbe på, at civiliseringen af forholdene mellem person, ansvar og samfund er trængt ind i den enkelte i en sådan grad, at de er blevet ubrydelige (Harste 1999). Ellers står to andre muligheder åbne: Den ene kendes, som Ziehe påpeger, allerede fra nye opdragelsesmønstre og udtrykker sig med ord som »jeg har lyst til«, »jeg gider (ikke)«, »jeg synes« og kan let blive til en galo-

perende egoisme, som for tiden dels forstærkes fra politisk liberalistisk hold, samtidigt med, at den fra samme hold inddæmmes med forældede ny-calvinske midler.

Den anden mulighed ligger i en ny eksistentialisme, som i det mindste kulturelt kan blive meget produktiv. Dens mulighed ligger udtryk som »jeg vil«, »jeg har planer om«, »jeg går i gang med«. Med den kaster individet sig ud i fremtiden og i det fremmede på en ny tillidsfuld måde. De opvoksende generationer vil frivolt bevæge sig rundt i de nye uddelegeringsmuligheder, som internettet muliggør, samtidigt med at andre vil forstærke påtalen af risici, angst og frygt. Korp-sånden decentraliseres imidlertid og individualiseres i en ny selvudfoldelse, hvor det ikke er helligånden, men tidsånden og internet-tet den enkelte vil bære rundt på. Den enkelte vil få en sikkerhed for, at hendes/hans aktiviteter bliver anerkendt og vil få plads både i solen og på markederne, kulturelt, økonomisk og karrieremæssigt.

Referencer

- Adorno, Theodor (1987), *Minima Moralia*, Århus: Modtryk.
- Beck, Ulrich (1997), *Risikosamfundet*, København: Hans Reitzel.
- Beck, Ulrich (2002a), »Arbejdets risikoregime« i Ulrich Beck, Johannes Willms: *Samtaler med Ulrich Beck*, København: Hans Reitzel.
- Beck, Ulrich (2002b) *Fagre nye arbejdsverden*, København: Hans Reitzel.
- Bell, Daniel (1973), *The Coming of Post-Industrial Society*, New York: Harper.
- Bell, Daniel (1987) *Informationssamfundet*, København: Sociologisk Institut.
- Bourdieu, Pierre (1987), »La délégation et le fétichisme politique« i *Choses dites*, Paris: Les éditions de minuit.
- Bourdieu, Pierre (1989), *La noblesse d'état*, Paris: Les éditions de minuit.
- Bourdieu, Pierre (1997), »I statens ånd« i *Af praktiske grunde*, København: Hans Reitzel.

- Diken, Bülent (1998), *Strangers, Ambivalence and Social Theory*, Aldershot: Ashgate.
- Durkheim, Émile (2000a), *Om den sociale arbejdsdeling*, København: Hans Reitzel (1893).
- Durkheim, Émile (2000b), *Den sociologiske metodes regler*, København: Hans Reitzel.
- Durkheim, Émile (1969), *Leçons de sociologie*, Paris: PUF (ca. 1899).
- Elias, Norbert: *Über den Prozeß der Zivilisation Bd. 1-2*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Eisenstein, Elizabeth (1983), *The Printing Press Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press.
- Foucault, Michel (1991), »Governmentality« i Graham Burchell (ed.): *Studies in Governmentality*, Chicago: University of Chicago Press.
- Frost, Peter o.a. (red.) 1983, *Organizational Culture*, London: Sage.
- Harste, Gorm (1997), *Modernitet og organisation*, København: Politisk Revy.
- Harste, Gorm (1999) »Når individet gør sig gældende – fra ære til ansvar og tilregnelighed« i Jan Tønnes Hansen, Mads Hermansen (red.): *Sociologisk udfordring til psykologien*, Århus: Klim.
- Harste, Gorm (2000), »Postindustrialisme, kulturkritik og risikosamfund« i Heine Andersen, Lars Bo Kaspersen (red.): *Klassisk og moderne samfundsteori*, København: Hans Reitzel.
- Harste, Gorm (2001), »Jean Bodin om suveræniteten, stat og centraladministration« i *Distinktion nr. 2, 2001*, pp. 35-52.
- Harste, Gorm (2003a), »Max Webers magttænkning« i Carsten Bagge Laustsen, Jesper Myrup (red.), *Magtens tænkere*, København: Samfundslitteratur.
- Harste, Gorm (2003b), »Émile Durkheims politiske teori« i Lars Bo Kaspersen, Jørn Loftager (red.), *Klassisk og moderne politisk teori*, København: Hans Reitzel.
- Järvinen, Margareta o.a. (red.) (2002), *Det magtfulde møde mellem system og klient*, Aarhus Universitetsforlag.
- Jordan, Bill (1996), *A Theory of Poverty and Social Exclusion*, Cambridge: Polity Press.
- Jouanna, Arlette (1996), *La France du XVIe siècle*, Paris: PUF.
- Kantorowicz, Ernst (1957), *The King's Two Bodies*, Princeton: Princeton University Press.
- Lash, Scott; Urry, John (1994), *Economies of Signs and Space*, London: Sage.
- Lyotard, Jean-François (1982), *Viden og det post-moderne samfund*, Århus: Sjakalen.
- Luhmann, Niklas (1997), *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2000), *Die Religion der Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2002), »Inklusion og Eksklusion« i *Distinktion nr. 4, 2002*, pp. 121-140.
- Marx, Karl (1974), *Den tyske Ideologi*, København: Rhodos (1845).
- Marx, Karl (1977), *Das Kapital, MEW 23-25*, Berlin: Dietz.
- Offe, Claus (1984), »Arbeitsgesellschaft« – *Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*, Frankfurt: Campus 1984.
- Quillet, Jeannine (1972), *Les clefs de pouvoir au moyen âge*, Paris: Flammarion.
- Qvortrup, Lars (1998), *Det hyper-komplekse samfund*, København: Gyldendal.
- Sennett, Richard (1979), *The Fall of Public Man*, New York: Vintage.
- Sennett, Richard (1998), *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York: Norton (*Det fleksible Menneske*, Højbjerg: Hovedland 1999).
- Tamm, Ditlev (red.) (2000), *Dansk Forvaltningshistorie*, København: Jurist- og Økonomforbundet.
- Weber, Max (1972), *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen: Mohr.
- Weber, Max (1971), *Makt og Byråkrati*, Oslo: Gyldendal.
- Weber, Max (1995), *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*, København: Nansensgades antikvariat (1904).
- Ziehe, Thomas (1989), *Ambivalenser og Mangfoldighed*, København.
- Åkerstrøm Andersen, Niels; Born, Asmund (2001), *Kærlighed og Omstilling. Italesættelsen af den offentligt ansatte*, København: Nyt fra samfundsvidenskaberne.

Politisk kronik 2. halvår 2002

Af Lars Bille, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

Regeringen havde udnyttet den styrke og det momentum valget i november 2001 havde givet den. Al væsentlig lovgivning i første halvdel af 2002 var blevet gennemført alene med støtte fra Dansk Folkeparti. Den historisk nye magtkonstellation i Folketinget var blevet brugt konsekvent og effektivt. Symptomatisk for den nye parlamentariske situation var, at ordet »blokpolitik« i dette halvår var blevet brugt i debatterne i folketingsalen 63 gange, medens det kun var brugt fire gange i hele folketingssamling 3. oktober 2000 til 2. oktober 2001.

At drive blokpolitik har ikke en god klang i den danske politiske debat, hvor »det samarbejdende folkestyre« har vundet hævd som værende den »rigtige« og mest bæredygtige måde at gennemføre vigtige samfundsreformer på. Brede forlig »hen over midten« står ifølge denne tradition som det ønskværdige. Under afslutningsdebatten juni 2002 havde statsministeren erklæret, at det også var denne regerings mål at søge det brede samarbejde, et løfte han gentog ved folketingssamlingens begyndelse i oktober 2002.

Da midterpartierne ikke alene kunne skaffe regeringen et flertal måtte »brede forlig« derfor nødvendigvis betyde, at Socialdemokratiet skulle deltage i disse. Et væsentligt tema for andet halvårs parlamentariske udvikling var derfor, om dette ville lykkes. Det afhang selvsagt ikke kun af regeringen, men i lige så høj grad af Socialdemokratiets villighed til at indgå forlig med regeringen. Dette afhang igen af hvorledes partiet kom igennem den fordøjelses- og efterbehandlingsproces valg-

nederlaget havde nødvendiggjort. Det skulle vise sig, at den blev endog meget turbulent og konfliktfyldt, ja nærmest lammende for den autoritet og kraft hvormed partiet kunne udfylde dets rolle som oppositionsparti.

Socialdemokratiets formand Poul Nyrup Rasmussen havde i løbet af første halvdel af 2002 brugt en del tid på at rejse rundt til et stort antal partiforeninger for at lytte til partiets græsrodder og få en fornemmelse af, hvilke politiske og organisatoriske ændringer de mente det var nødvendigt at gennemføre for at styrke partiet. Imens kunne mediernes fra tid til anden bringe forskellige rygter og forlydende om diverse kabaler om udskiftninger i partitoppen.

På et hasteindkaldt forretningsudvalgsmøde den 8. august fremlagde Poul Nyrup Rasmussen så endelig en plan for en foryngelse af partitoppen. Partisekretær Willy Stig Andersen skulle erstattes af tidligere formand for DSU og nuværende konsulent i Dansk Metals ledelse Jens Christiansen. Desuden skulle de to næstformænd, amtsborgmester Bent Hansen og folketingsmedlem Lene Jensen trække sig til fordel for tidligere boligminister Lotte Bundsgaard og forstander på Esbjerg Højskole Kim Mortensen. Det lykkedes ham imidlertid ikke at få forretningsudvalget tilslutning hertil. Bent Hansen indvilgede ikke uden videre i at trække sig. Hvis der var et massivt ønske på partiets kongres til september om, at han skulle fortsætte, så erklærede han sig villig til det. Partiformanden var åbenlyst blevet udfordret og havde måttet

indkassere et nederlag i den nu mere og mere åbenlyse magtkamp, der pågik i partiet.

Og skulle en eller anden være lidt tung i opfattelsen af, at det var det, der fandt sted, blev enhver tvivl bortvejret, da Poul Nyrup Rasmussen dagen efter måtte indkassere nederlag nummer to. Det skete i forbindelse med hans forslag en omrokering af folketingsgruppens ledelse for også her at skabe fornyelse. Mogens Lykketoft havde internt tilkendegivet, at han ville trække sig fra den magtfulde position som politisk ordfører for at kunne hellige sig udenrigspolitikken. Poul Nyrup Rasmussens kandidat til den post var Henrik Sass Larsen. Det udløste omgående en reaktion fra Svend Auken, som erklærede, at hvis posten som politisk ordfører blev ledig, så gik han da ud fra, at Frank Jensen blev Mogens Lykketofts efterfølger.

Da det i løbet af den 9. august – efter et sandt fyrværkeri af intriger, fraktionsmøder og telefonkæder blandt gruppens medlemmer, hvor langt hovedparten af dem var holdt uvidende om, hvad der skulle ske – blev klart for Poul Nyrup Rasmussen, at Mogens Lykketoft ikke bakkede op om hans forslag, veg han tilbage for at tage et afstemningsopgør i gruppen, et opgør som han bestemt ikke kunne være sikker på at vinde. Han anbefalede derfor, at Mogens Lykketoft fortsatte på posten, og at der i øvrigt ikke skete ændringer i gruppeledelsen.

Forløbet kunne ikke andet end efterlade indtrykket af en stærkt svækket partiformand og en tilsvarende styrket Mogens Lykketoft, hvis aktive tilslutning til en fornyelse af partiet syntes nødvendig for, at den kunne gennemføres. Forløbet viste også, at de gamle fløje fra Formandsopgøret i 1992 stadig var virksomme. Personsammensætningen af de stridende grupperinger bevidnede dette. Men det var mere kompliceret end blot en repetition af dette opgør. Mange af de unge i folketingsgruppen var slet ikke politisk aktive i

1992. Mange af dem havde bevidst holdt sig uden for de gamle klubber og netværk. For dem handlede det ikke så meget om personerne fra dengang, som om holdningerne til balancen mellem privat og offentlig i velfærdsstaten, om holdningen til udlændingepolitikken, om EU, om medindflydelse og internt partidemokrati overfor beslutninger truffet af en lille lukket kreds. Og endelig var der en gruppe socialdemokrater, som kunne frygte, at »de unge« holdt »de gamle« på lederposterne, indtil de selv var parate til at tage over og dermed springe »mellemgenerationen« over. Konfliktpotentialer var stort, og det kom til fuld udfoldelse i de næste måneder.

På partiets sommergruppemøde den 13.- 14. august konfirmeredes udfaldet af den forrige uges kamp om posterne i folketingsgruppens bestyrelse. Det var genvalg til Pia Gjellerup som gruppesekretær og Pernille Blach Hansen og Jan Petersen som næstformænd. Den eneste fornyelse var, at Sophie Hæstorp Andersen blev ny sundhedspolitisk ordfører og Mette Frederiksen ny kulturordfører. Med hensyn til politiske udspil præsenteredes gruppen for syv prioriteringsområder, der på partiets kongres skulle udmøntes i et mindre antal kontante og slagkraftige mærkesager, der kunne føres valgkamp på i hele perioden frem til næste valg. Emnerne var bedre vilkår for børn og bedre skoler, mere frihed i arbejdslivet, tryghed for alle gennem retspolitiske initiativer, lavere skat på arbejde, sunde fødevarer og bedre miljø, flere boliger og bysociale tiltag, en velfærdsplan for især de ældre med mindstekrav til kommunernes service. Desuden fremlagde partiet et program »Vi er alle egnede« for forbedringer af folkeskolen og ungdomsuddannelserne.

På baggrund af de 159 møder i alle dele af landet Poul Nyrup Rasmussen havde gennemført, var der blevet udarbejdet en logbog, der sammenfattede den kritik af partiets organisation og politik, der var blevet rejst af

de menige medlemmer. Logbogen dannede grundlag for det notat til modernisering af partiorganisationen, som han med hjælp af konsulentvirksomheden Innovator havde udarbejdet. Notatet blev omtalt den 12. august i LO-ugebrevet A4 endnu inden det var helt færdigt, og før det var blevet præsenteret for partiets hovedbestyrelse.

En nyskabelse var Academy. Tanken med det var, at partiet gennem landsdækkende annoncer skulle tiltrække ansøgere og blandt dem udvælge 30, som skulle specialuddannes til at være forbilleder og spydspidser i det nye Socialdemokrati. Disse 30 behøvede som udgangspunkt ikke at være partimedlemmer, endsige at have kæmpet sig vej op gennem organisationen. De skulle alene udvælges på baggrund af deres kvalifikationer med hensyn til entusiasme, sprog- og økonomikyndighed, modernitet, personlig profil og nytænkning. De skulle være partiets ambassadører, der skulle hjælpe de lokale partiforeninger med at iværksætte en mere moderne, aggressiv og skarpere markedsføring af partiets politik. De ville ikke få formelle kompetencer i organisationen – de blev fortsat hos partiforeningerne – men det var et gennemgående træk i notatet, at det ikke så meget var partiforeningerne som vælgerne, der skulle udgøre partiets bagland. Netværksorganisation og direkte kontakt til vælgerne skulle om ikke erstatte partiforeningerne så dog have en langt mere fremtrædende plads. Desuden lagde notatet op til, at der skulle skæres i antallet af partiforeninger, og at partiets grafiske identitet, herunder rosen, skulle redesignes. Den modernisering af partiorganisationen, som var påbegyndt i første halvdel af 1990'erne, men siden blev hæmmet af den energi partiet måtte bruge på at fastholde den generobrede regeringsmagt, skulle nu genoptages og føres til bunds.

Kampen om ledelsen af partiorganisationen var stadig uløst efter sommergruppemødet og ind i den gik nu også notatet om organisati-

onsændringerne. Det mødte stærk kritik fra flere sider i partiet, især fra dem der støttede Bent Hansen. Kampen blev optrappet, da Bent Hansen erklærede, at ingen af de tre kandidater, Poul Nyrup Rasmussen havde foreslået, efter hans mening havde den fornødne brede opbakning i partiet. Så hvis ikke partiformanden trak mindst én af kandidaterne, ville Bent Hansen ikke frivilligt forlade sin post. Poul Nyrup Rasmussen fastholdt imidlertid stadig sit forslag. Et kampvalg på selve kongressen rykkede nærmere. Endnu en gang kunne man altså opleve, at valg af næstformand i en partiorganisation blev brugt til en markering af modsætninger og fronter samt til en pejling af det reelle styrkeforhold mellem de forskellige grupperinger. Som så ofte før var det en kamp per stedfortræder om selve ledelsen af partiet.

På partiets hovedbestyrelsesmøde den 16.-17. august, måtte partiformanden modtage hård kritik af de foregående ugers forkludrede forløb. Hovedbestyrelsen gav i det store og hele tilslutning til partiformandens planer om at forny partiorganisationen. Heri blev han også kraftigt støttet af LO's formand Hans Jensen og SiD's formand Poul Erik Skov Christensen. Academy blev dog ikke nævnt med ét ord i hovedbestyrelsens indstilling til kongressen.

Der blev ikke på hovedbestyrelsesmødet fundet en løsning på næstformandsproblemet og som om det ikke skulle være nok, så opstod der også den mulighed, at der på kongressen ville komme et kampvalg om posten som partisekretær. Den 20. august kunne pressen oplyse, at medlem af Europa-parlamentet Torben Lund havde modtaget mange henvendelser om at stille op. Det bemærkelsesværdige var, dels at oplysningen blev givet til medierne, dels at han ikke med det samme afslog, men ville tænke over det. Der skulle med andre ord lægges maksimalt pres på partiformanden. Uanset at de involverede personer hårdnakket benægtede, at der var ta-

le om den gamle Auken-Nyrup fløjkrig, var det – berettiget eller ikke berettiget – offentlighedens indtryk, at den nu for alvor var i fuld gang. En række ledende socialdemokratiske borgmestre udtrykte deres opbakning til partiformanden, andre til Bent Hansen, og selveste Mogens Lykketoft bekendtgjorde, at han gik ind for formandens kandidat som partisekretær. Han understregede dog samtidig, at fornyelsen ikke behøvede at kræve udskiftning på alle poster på en gang. Alle generationer og grupper skulle så vidt muligt tilgodeses.

Den 24. august var Torben Lund nået til den konklusion, at han ikke ville stille op. Mobiliseringen fortsatte imidlertid. Alt tegnede til et kampvalg mellem Bent Hansen og Kim Mortensen, men den 27. august blev der indgået et kompromis. Partiformanden accepterede, at Bent Hansen fortsatte som næstformand mod, at han støttede, at Lotte Bundsgaard blev den anden næstformand og at Jens Christiansen blev partisekretær. Partiformanden erklærede sig tilfreds med at have fået to tredjedele af planen igennem, og hans modstandere havde opnået hvad de ville, nemlig at han i hvert fald ikke kom styrket ud af processen.

Knap havde denne interne konflikt fundet en løsning før en ny brød ud. Den 1. september udtalte tidligere indenrigsminister Karen Jespersen i et interview i Jyllands-Posten, at hvis der for hurtigt kom for mange indvandrere til Danmark, kunne integrationen ikke følge med. Det ville give alvorlige kultursammenstød, fordi hovedparten af dem havde et værdisæt, der var fjernt fra det danske. Derfor skulle Socialdemokratiet have en diskussion om, hvor mange mennesker fra den 3. verden, der kunne bosætte sig permanent i Danmark. Dette var en klar udmelding fra »strammerfløjen« i partiets standende debat om udlændingepolitikken. Den blev omgående mødt med en skarp afstandtagen fra »slapperfløjen«, af medlemmer af folketingsgrup-

pens bestyrelse samt af partiets koordinator på udlændingområdet Ritt Bjerregaard. Deres synspunkt var, at debatten ikke skulle handle om antal.

I et interview den 3. september i TV2 udtalte Poul Nyrup Rasmussen, at han ikke kunne stille det således op, at han var mere enig med den ene end den anden. Hans opgave var at få noget frem, som alle kunne samles om. Han tog med andre ord ikke direkte afstand fra Karen Jespersens synspunkt. Det var mere end Ritt Bjerregaard ville finde sig i. Derfor valgte hun – godt iscenesat og effektivt – at forlade sin post den 5. september. Hun ledsagede sin afgang med en endog meget skarp offentlig kritik rettet mod partiformanden for hans ansvar for ikke at formå at skabe klarhed over partiets udlændingepolitik, for at have ansvaret for valgnederlaget, og for ikke at have bakket sin ordfører op. Altså en sviende kritik af Poul Nyrup Rasmussen som partiets leder. Hun distancerede sig hermed fra partiformanden, – og erfaringsmæssigt kunne det give problemer, hvilket tidligere socialdemokratiske ledere havde måttet sande.

Uanset at hendes position i partiet ikke havde fordums styrke, bidrog hendes aktion til en yderligere svækkelse af hans autoritet blot en uge inden kongressen. Partiets lederkrise var umiskendelig, og et stigende antal anonyme kilder i partiet – hvor antallet af den type kilder ofte viser sig at være ligefrem proportional med krisens omfang og dybde – vurderede, at nu var Formandsopgøret for alvor skudt i gang. Spørgsmålet, om Poul Nyrup Rasmussen kun var formand, fordi der ikke var noget alternativ, blev stillet oftere og oftere. Og Mogens Lykketoft blev lige så ofte nævnt som en mulig afløser, – i en overgangsperiode. Mogens Lykketoft havde tilsluttet sig kritikken af Poul Nyrup Rasmussens manglende opbakning af sin ordfører. Det blev bemærket. Men han havde også omhyggeligt undgået at undsige ham som formand. Det blev også bemærket.

Det var en stærkt svækket partiformand, der skulle møde de omkring 800 delegerede og gæster på kongressen i Ålborg den 14.-15. september. Selvom de største sten syntes ryddet af vejen efter et møde mellem ham og Mogens Lykketoft et par dage forinden, ville udfaldet af kongressen alligevel i høj grad afhænge af, om det lykkedes for formanden at holde en tale, som kunne samle kongressen og genskabe noget af hans tabte tillid. Men også af hvorledes kampafstemningen om partisekretærposten ville blive. I sidste sekund havde Nordjyllands Amt nemlig opstillet den i partiet relativt ukendte LO-sekretær Klaus Krogsbæk fra Århus som modkandidat til Jens Christiansen. I forretningsudvalget støttede 13 ud af 16 Jens Christiansen, mens én undlod, og i hovedbestyrelsen fik Poul Nyrup Rasmussens kandidat støtte fra 29, mens ni støttede Klaus Krogsbæk og seks undlod.

Der var således ikke tvivl om, at Jens Christiansen ville vinde valget. Det afgørende ville være hvor overbevisende. Hele formålet med at opstille endnu en kandidat var jo netop at fremtvinge en symbolsk tillidsafstemning om partiformanden. Hvis hans kandidat kun vandt knebent, kunne det bruges i et fortsat opgør. Afstemningen viste 313 stemmer for Jens Christiansen og 171 stemmer for Klaus Krogsbæk.

Det var et af den slags resultater, der kunne bruges af begge parter. Modkandidatens tilslutning var stor nok til at markere en markant modstand mod partiformanden, men trods alt beskedent nok til ikke nu og her at røkke yderligere ved hans position. Poul Nyrup Rasmussen formåede i en afdæmpet og forsonlig kongrestale at skabe en slags borgfred om udlændinge-politikken, omend den var særdeles skrøbelig. En anelse optimisme om fornyet samling og fremgang kunne spores hos de delegerede, men det kunne også både ses og høres, at den traditionelle stående klapsalve til partiformanden var mærkbart

kortere og mindre kraftig end normalt på socialdemokratiske kongresser. Krisen i partiet var ikke blevet løst i Ålborg.

Oven i lederkrisen kom så yderligere et problem. Den 20. september meddelte LO, at det ville ophøre med at give økonomisk støtte til Socialdemokratiet. De enkelte fagforbund kunne dog fortsat støtte partiet, hvis de ønskede det. I det sidst offentliggjorte regnskab fra Socialdemokratiet var der tale om et beløb på omkring 7,5 millioner kroner ud af et samlet regnskab på ca. 49 millioner. Ikke katastrofalt, men ganske mærkbart, især når der hertil blev lagt den store nedgang i den offentlige partistøtte partiet måtte notere som følge af tilbagegangen i antal stemmer og mandater ved folketingsvalget.

Efter knap to måneder stort set uden nye forlydende og rygter om Formandsopgøret begyndte de igen via anonyme kilder at finde vej til avisernes spalter. Det hed sig, at partilederen ikke traf klare beslutninger på de forskellige politiske sagsområder, hvor partiet forhandlede med regeringen om indgåelse af forlig. Ordførerne måtte handle selvstændigt uden den sædvanlig koordination i gruppen. Lederskab efterlystes. Men det hed sig også, at det var blevet umuligt for partilederen at få truffet beslutninger i gruppen. Hjælpsomheden og viljen hertil savnedes hos ledende medlemmer. Snubletråde var med omhu blevet udspændt.

Kulminationen på denne uholdbare situation kom den 19. november på et hasteindkaldt forretningsudvalgs møde. Her meddelte Poul Nyrup Rasmussen, at han trak sig som partiformand. Umiddelbart efter mødet erklærede Mogens Lykketoft, at han var blevet opfordret til at stille op som formandskandidat, og at han havde imødekommet opfordringen efter at have sikret sig, at andre mulig kandidater ikke ville stille op, og at disse ville støtte ham. På det efterfølgende pressemøde udtalte den afgående formand en slet skjult kritik

af Mogens Lykketofts kandidatur ved retorisk at spørge, om det ikke var på tide, at hans generation nu gav plads for nye ansigter.

I det socialdemokratiske bagland emmede det af utilfredshed med den måde, sagen var blevet håndteret på af folketingsgruppen. Utilfredsheden var også rettet mod, at det kunne læses i aviserne, at der allerede var indgået aftaler om fordelingen af de forskellige topposter i partiet. Selvom dette blev dementeret af Mogens Lykketoft, rokkede det ikke ved, at mange tillidsfolk offentligt tilkendegav, at de ville have indflydelse og gennemført en demokratisk valgproces. En sådan kunne gennemtvinges, hvis der ikke var et flertal på mindst tre fjerdedele af de afgivne gyldige stemmer på kongressen bag valget af ny formand. I så tilfælde skulle formandsvalget nemlig afgøres ved urafstemning blandt alle partiets medlemmer.

Blandt dem, der ihærdigt forsøgte at finde en modkandidat, var nogle af partiets borgmestre. Odenses borgmester Anker Boye blev nævnt, men han takkede nej. Men bestræbelserne viste, at en styrkeprøve mellem den socialdemokratiske elite på Christiansborg og baglandet var i gang. Det var en test på, hvor meget folketingsgruppen kunne gøre uden at inddrage medlemsorganisationen i den faktiske beslutningsproces. Efter et fællesmøde mellem hovedbestyrelsen og folketingsgruppen den 22.-23. november i Svendborg stod det imidlertid klart, at i den givne situation var der ikke rum for, at medlemsdemokratiet kunne udfolde sig. Ingen ønskede at udfordre Mogens Lykketoft. De ledende folketingspolitikere havde lagt tingene til rette, og derved blev det.

Men frustrationen var tydelig og den fik et nærmest desperat udtryk, da den i offentligheden totalt ukendte specialarbejder Bo Rohde fra Dalmose på Vestsjælland den 28. november meddelte, at han opstillede som formandskandidat. Som delegeret til kongressen

kunne han opstille sig selv, men det var og blev en tom demonstration. På den ekstraordinære kongres den 14. december faldt der godt nok knubbede ord, men Mogens Lykketoft fik dog 451 stemmer ud af 479 mulige. 28 stemmesedler var blanke eller ugyldige og ti stemte på Bo Rohde.

Den første afgørende styrkeprøve for den nyvalgte formand fandt sted allerede den 16. december, hvor folketingsgruppen skulle vælge personerne til de forskellige tillidsposter. Det blev et langt og konfrontatorisk møde, der meget tydeligt afdækkede magtstillingen i gruppen. Det forslag til fordeling af posterne som en enig gruppeledelse fremlagde på mødet blev mødt med modstand. Den havde foreslået Pia Gjellerup som gruppeformand, og her opstillede Jan Trøjborg som modkandidat. Pia Gjellerup vandt med 27 stemmer mod 22. Som næstformænd havde den foreslået Pernille Blach Hansen og Jeppe Kofod. De blev udfordret af Henrik Sass Larsen. Jeppe Kofod fik 45 stemmer ud af 49 mulige og Pernille Blach Hansen vandt over Henrik Sass Larsen med 29 mod 24. Frank Jensen blev uden modkandidat valgt til politisk ordfører. Mogens Lykketoft var parlamentarisk leder, en betegnelse som også Det Konservative Folkeparti i sin tid benyttede som en af løsningerne på dets personstrid.

Mogens Lykketoft havde forud for mødet forgæves forsøgt at overtale Henrik Dam Kristensen til at påtage sig næstformandsposten og Henrik Sass Larsen finansordførerposten, men begge havde afslået, fordi de ønskede, at Nyrupfløjen skulle have to og ikke kun én repræsentant i gruppeledelsen. Da de altså ikke kunne få »to skallede næstformandsposter«, som de udtrykte det efter mødet, valgte denne del af gruppen at fremtvinge kampvalg, så styrkeforholdene i gruppen en gang for alle kunne blive afdækket. Den nye partiformand skulle vide, hvad han var oppe imod og dermed tvinges til at tage den

kendsgerning med ved tilrettelæggelsen af det fremtidige politiske arbejde.

På denne baggrund må udviklingen i de øvrige partier nærmest betragtes som idyllisk. Deres landsmøder forløb fredeligt og forudsigeligt. Mærkesagerne blev præsenteret og profilerne pudset op, alt med henblik på at fremstå overbevisende og enigt udadtil samtidig med at partiorganisationens tillidsfolk og menige medlemmer fik den dosis opmuntring og selvtillid, som er nødvendig for, at de fortsat ville gøre en indsats i partiets lokale politiske og organisatoriske arbejde.

Kristeligt Folkepartis landsformand Jann Sjurson trak sig fra posten for at få mere tid til det parlamentariske arbejde. Han fortsatte som gruppeformand og faktisk leder af partiet. På landsmødet den 27. oktober blev Marianne Karlsrose valgt uden modkandidat. Centrum-Demokraterne, som ikke var blevet repræsenteret ved valget i 2001 og derfor skulle indsamle mindst 19.713 vælgerunderskrifter for at blive opstillingsberettiget til næste folketingsvalg, kunne den 2. oktober aflevere omkring 23.000 underskrifter til Indenrigsministeriet. Venstre blev et medlem mindre i Folketinget, da Anders Møller den 21. oktober valgte at blive løsgænger som en reaktion på anklager om sexchikane mod en sekretær samt folketingsgruppens behandling af sagen. Det Konservative Folkeparti og Socialdemokratiet hed ifølge deres respektive vedtægter stadig det samme, selvom de nu officielt foretrak at blive omtalt mere mundret som De Konservative og Socialdemokraterne. Efter Socialdemokraterne havde redesignet partiets symbol, rosen, medbragte Dansk Folkeparti den gamle langstilkede rose på landsmødet og bød på den måde de frafaldne socialdemokrater velkommen i partiet.

En sag, som godt kunne udvikle sig til at blive en alvorlig belastning for Venstre og regeringen, var pressens oplysninger i begyndelsen af oktober om, at finansminister Thor Pe-

dersen ikke havde overholdt sin bopælspligt på hans landbrugsejendom. Hans pressechef oplyste, at han havde overholdt pligten, men kort tid efter erkendte ministeren selv sit lovbrud, og lovede fremover at bo det lovpligtige antal dage på landbrugsejendommen. Pressechefens misinformation af offentligheden gav anledning til en større debat i Folketinget, om de såkaldte spindoktors virksomhed og hele placering i det politiske system. Debatten endte med, at regelsættet om de særlige presserådgivere skulle underkastes et nøjere eftersyn og efterfølgende revision.

I sammenhæng med overtrædelsen af loven om bopælspligt anklagedes Thor Pedersen også for uretmæssigt at have modtaget hektarstøtte fra EU. Han fastholdt imidlertid, at han havde den i øvrigt komplicerede jura på sin side, men valgte alligevel i flere omgange at tilbagebetale de beløb, han havde modtaget. Denne vekslen mellem en offentlig benægtelse af at have gjort noget juridisk forkert og så efterfølgende give efter for et offentligt pres af moralsk karakter efterlod et indtryk af, at der måske var mere at komme efter. I hvert fald forfulgte oppositionen sagen ihærdigt. Især borede den i, om han havde vildledt Folketinget. Skulle det være tilfældet, var det en meget alvorlig sag og en ministerstorm uundgåelig. Statsministeren bad sluttelig sin finansminister om at afgive en skriftlig redegørelse om alle de rejste forhold. Redegørelsen skulle behandles i Folketinget i januar 2003.

Som tidligere nævnt var det langstrakte opgør hos Socialdemokraterne belastende for den autoritet og kraft, hvormed partiet kunne udfylde dets rolle som oppositionsparti. Det var regeringen, der havde initiativet, og den mødte ikke væsentlige problemer hverken med at fastholde Dansk Folkeparti som parlamentarisk grundlag eller med at indgå flere større forlig med de noget rådvilde Socialdemokrater.

Efter at alle partier den 2. oktober havde indgået et forlig om en ny struktur for kunststøtte, hvor de mange råd og centre samledes i kun to organer: Statens Kunstfond og Kunstrådet, indgik regeringen den 7. oktober forlig med Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre, Kristeligt Folkeparti og Dansk Folkeparti om en arbejdsmarkedsreform. Et af formålene med reformen var at øge beskæftigelsen med 87.000 i perioden frem til 2010, i løbet af hvilken et stort antal ældre ville forlade arbejdsmarkedet. Grundfilosofien var at øge incitamentet til at tage et arbejde fremfor at modtage offentlige ydelser. Ledige skulle kunne få uddannelse, komme i praktik på virksomheder med kontanthjælp/dagpenge eller blive ansat med et løntilskud. Ledige skulle fra første dag tage imod rimeligt arbejde. Ledige med mellemlang og lange uddannelser skulle være villige til tre til fire timers transporttid i jobbet. Nægtelse af at tage imod job eller aktivering skulle medføre bortfald af ydelser i en periode. Unge under 30 år skulle have SU-sats under uddannelse, dog dagpenge/kontanthjælp hvis de havde børn eller særlige problemer. Ægtepar på kontanthjælp skulle have en lavere ydelse. Både LO og Dansk Arbejdsgiverforening udtrykte tilfredshed med forliget. SiD, Socialistisk Folkeparti og Enhedslisten kritiserede skarpt indholdet som et angreb på samfundets svageste, og et brud på den flere årtier gamle regel om, at ledige kun måtte udføre arbejde, der ellers ikke ville blive udført som almindeligt lønnet arbejde.

Den 11. oktober indgik regeringen forlig med Socialdemokratiet og Kristeligt Folkeparti om en universitetsreform. Forliget betød, at de hidtidige medarbejdervalgte ledere skulle erstattes af ansatte ledere på både universitets-, fakultets- og institutniveau. Rektorerne skulle ansættes af universiteternes bestyrelser, hvor flertallet skulle udgøres af medlemmer, der kom uden for universiteternes egne rækker. Det politiske ønske var at effektivisere og professionalisere styringen af univer-

siteterne, at fremme kontakten til det omgivende samfund herunder ikke mindst erhvervslivet, samt at øge universiteternes muligheder for at foretage mere målrettede strategiske satsninger inden for forskning og uddannelse. Forliget betød også, at universiteterne over en tre-årig periode fik et økonomisk løft blandt andet i form af, at de planlagte besparelser blev taget af bordet. Afskaffelsen af demokratisk styrede universiteter var Det Radikale Venstres begrundelse for ikke at deltage i forligskredsen. Det var også især denne del af forliget, der mødte kritik i dele af universitetsverdenen, hvor man undrede sig over, at folkevalgte politiske ledere havde mistro til medarbejdervalgte ledere mulighed for at lede. Fordele og ulemper ved at have en valgt ledelse måtte dog være de samme for landet som for universiteterne. Desuden ytrede der frygt for, at reformen kunne betyde et indgreb i den frie forskning, et synspunkt der blandt andet begrundede Dansk Folkepartis modstand.

Det lykkedes også regeringen den 15. oktober, at indgå et bredt boligforlig med Socialdemokratiet, Dansk Folkeparti, Kristeligt Folkeparti og Det Radikale Venstre. Forliget indebar, at der over en fem-årig periode skulle bygges et stort antal nye boliger til unge under uddannelse, private udlejningsboliger samt handicapboliger. Finansieringen heraf skulle blandt andet ske ved at frigøre midler fra Landsbyggefonden, at skære i den offentlige støtte til byfornyelse og boligforbedringer i andelsboliger samt at gøre det mere attraktivt for pensionskasserne at investere i bygningen af udlejningsboliger.

Efter flere måneders intensive og til tider ret så konfliktfyldte forhandlinger indgik regeringen forlig den 14. november om folkeskolen med Socialdemokratiet og Dansk Folkeparti. Det historisk bemærkelsesværdige var, at en næsten hundrede-årig tradition på folkeskoleområdet blev brudt i og med, at Det Radikale Venstre ikke mente at kunne ta-

ge et medansvar for den lovgivning, der nu skulle regulere området, mens Dansk Folkeparti nu fik varig indflydelse også på dette område.

Forhandlingerne havde været vanskelige. Socialistisk Folkeparti, Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre havde udtrykt stærk kritik af den aftale regeringen havde indgået i juni med Kommunernes Landsforening, en aftale som blandt andet gav kommuner mulighed for at opdele skoleforløbet i tre faser. Ud over at de mente, at det ikke var regeringen og Kommunernes Landsforening, men Folketinget der skulle vedtage landets skolelove, var de især stærkt imod regeringens forslag om den faseopdelte skole (skoleforløbet inddeltes i et indskolingstrin, et mellemtrin og et sluttrin, således at elever i f.eks. 1. og 2. klasse kunne undervises på fælles hold) og holddeling (inddeling af eleverne i større eller mindre hold ud fra deres standpunkt i et enkelt fag). Hertil kom deres modstand mod at indføre bindende læseplaner. På det punkt var regeringspartierne indbyrdes uenige. Venstre havde traditionelt været modstandere af noget sådant, men Det Konservative Folkeparti stod fast på de bindende læseplaner for at sikre et ensartet fagligt niveau på alle landets skoler. De Konservative henviste til, at det faktisk stod i regeringsgrundlaget. Undervisningsminister Ulla Tørnæs var bragt i, eller som oppositionen hævdede selv havde bragt sig i, en næsten umulig situation: På den ene side statsminister Anders Fogh Rasmussens klart udtrykte ønske om, at der blev indgået et bredt forlig og på den anden side at imødekomme en af regeringspartnernes mærkesager, som netop vanskeliggjorde et sådant forlig. Det så i september særdeles vanskeligt ud, også fordi Dansk Folkeparti havde gjort fælles front med oppositionen i blandt andet modstanden mod den faseopdelte skole.

I løbet af oktober kom der bevægelse i fronterne blandt andet i form af en forståelse for

en udvidelse af mulighederne for at danne hold i og på tværs af klasserne i 1. til 7. klasse. Gradvist nærmede forhandlerne sig det afgørende ideologiske valg: Skulle staten opstille bindende læseplaner eller ej. Spørgsmålet blev flere gange behandlet på regeringens koordinationsudvalgsmøder. I begyndelsen af november kom det afgørende gennembrud, da Venstre og de konservative indgik et kompromis. I stedet for bindende læseplaner skulle der være centralt fastsatte bindende mål for undervisningen på udvalgte klassetrin. Forslaget blev støttet af Dansk Folkeparti. Politisk betød det, at regeringen kunne, hvis den ville, indgå et snævert forlig alene med det parti. Det kan ikke udelukkes, at det har påvirket Socialdemokraternes holdning. Var de nemlig ikke med i et forlig, skulle de heller ikke inddrages i forhandlinger om folkeskolen i den periode forliget løb. Socialdemokratiet erklærede sig derfor positiv, men betingede sig at der med de nye mål blev fastsat en minimumsgaranti for antallet af undervisningstimer for fagene. Efter endnu en holmgang om, hvor detaljerede disse delmål skulle formuleres og efter separatforhandlinger mellem undervisningsministeren og Socialdemokratiet, endte forhandlingerne som tidligere nævnt den 14. november med et forlig, som hverken Det Radikale Venstre eller Socialistisk Folkeparti kunne tilslutte sig. Dermed var der på det uddannelsespolitiske område sket det usædvanlige, at Socialdemokratiet var deltager i to store forlig – folkeskolen og universiteterne – hvor Det Radikale Venstre ikke var med.

Bredden i forligsarbejdet kunne dog ikke udstrækkes til finanslovsforhandlingerne. Mod hvad der var normal praksis, nemlig at partierne fik regeringens forslag til finanslov udleveret et par dage inden pressen, så de kunne forberede deres reaktioner, kunne pressen allerede den 23. august referere hovedindholdet af forslaget. Til stor fortrydelse for oppositionen, som mente at kunne ane en bevidst mediestrategi fra regeringens side om

gennem en læk at søge at sætte den offentlige dagsorden før de andre partier fik mulighed for at planlægge deres reaktioner.

Forslaget, der officielt blev fremlagt den 27. august, indeholdt ikke de store overraskelser eller nyskabelser. Der ville blive flyttet rundt på 5,5 milliarder kroner. De skulle bruges til en vækst i servicen i kommuner og amter, en øget indsats indenfor uddannelse, forskning, IT, de svageste grupper og ungdomsboliger. Pengene skulle hentes via oprydning og besparelser på erhvervstilskud, faldende udgifter til udlændinge, besparelser på byfornyelse og bortfald af virksomhedernes ATP-kompensation. Hertil kom, at regeringen skønnede at få en merindtægt gennem en økonomisk realvækst i 2003 på 0,7 procent. I alt indeholdt forslaget indtægter på 440 milliarder kroner og udgifter på godt 429 milliarder kroner.

Ved præsentationen lagde regeringen vægt på, at der var tale om omprioriteringer inden for den offentlige sektor, ikke besparelser, og at regeringen håbede på at kunne få en bred aftale. Spørgsmålet om en skattelettelse i 2004 blev ikke direkte berørt i forslaget, og finansminister Thor Pedersen fik formuleret sig på en sådan måde, at der i pressen opstod tvivl om, hvorvidt der var økonomisk råderum til en skattelettelse i 2004. Dette fik den konservative leder, økonomi- og erhvervsminister Bendt Bendtsen til på et koordinationsudvalgsmøde i regeringen at kræve, at den kom med en klar udmelding. I en fælles pressemeddelelse erklærede de to ministre herefter, at regeringen i foråret 2003 ville arbejde for at fremlægge forslag om, at der skulle ske en nedsættelse af skatten på arbejde fra 1. januar 2004 og at de redegørelser, regeringen hidtil havde fremlagt, ikke gav grundlag for at konkludere, at der ikke kunne skaffes råderum til at nedsætte skatten på arbejde. En – trods alt – så forpligtende erklæring om skatnedsættelse samtidig med en fortsat fastholdelse af skattestoppet kunne godt gå hen og blive et problem for regeringen

Socialdemokratiet havde som det største oppositionsparti nok så usædvanligt ikke fremlagt et eget forslag til finanslov, som offentligheden kunne forholde sig til. Men partiet så, på linie med de andre oppositionspartier, meget små muligheder for at indgå i et forlig med regeringen. Efterhånden som forhandlingerne skred frem, blev det da også – som de fleste på forhånd havde regnet med – klart, at hvis et finanslovsforlig skulle indgås, måtte det være med Dansk Folkeparti. Et af dets hovedkrav var indførelsen af en ældrecheck på 6.000 kroner årligt til de pensionister, der kun havde folkepensionens mindstebeløb samt ATP. En merudgift på ca. 1,5 milliarder kroner. Det var langt mere, end hvad regeringen kunne acceptere, ligesom den heller ikke ville gøre ordningen permanent.

Det endelige forlig blev indgået natten til den 3. november. Ældrechecken blev vedtaget, men kun som et engangsbeløb i 2003 og med en beløbsramme på 420 millioner. Desuden opnåedes enighed om en nedsættelse af afgiften på spiritus, sodavand og cigaretter, og at de penge, der sparede, fordi der nok kom færre flygtninge til Danmark, ikke skulle bruges på flygtninge i nærområderne, som Venstre havde ønsket, men på danskere. Desuden indeholdt forliget en række mindre klart formålsbestemte ekstrabevillinger, såsom 5 millioner kroner til skoleskibet Danmark, 5 millioner til Institut for Miljøvurdering, 2 millioner til Dyrenes Beskyttelse, iværksættarpulje på 50 millioner og lignende. Pengene til forligets merudgifter blev i vid udstrækning taget fra reserveerne, fra et ekstraordinært afdrag fra DONG, fra renter fra Ferienfonden samt besparelse på partistøtten. Altså merudgifter uden ret mange reelle besparelser, hvilket tydede på regeringens vanskeligheder med at få Dansk Folkeparti med til at bære lige netop denne del af det politiske ansvar. Begge parter erklærede, at de havde en – godt nok ikke nedskrevet, men alligevel lige så politisk bindende – fælles for-

ståelse om, at ingen af dem kunne flytte rundt på beløbene inden for rammerne af finansloven – eller udvide dem – uden hinandens accept. Dansk Folkeparti havde opnået at få afgørende indflydelse på den økonomiske politik for det næste år.

Ved 3. behandlingen af finansloven måtte Dansk Folkeparti igennem en demonstration af hvad det at have politisk ansvar indebar. Partiet havde adskillige gange på vælgermøder og i artikler i dagspressen erklæret, at de betragtede en overførsel af midler fra Den Sociale Pensionsfond til brug på finansloven, som et tyveri fra pensionisterne. Da partiet nu havde indgået et finanslovsforlig, måtte det betyde, at partiet nu accepterede en sådan overførsel. Men Christian Thulesen Dahl udtalte ikke desto mindre offentligt, at Dansk Folkeparti ville stemme for et ændringsforslag stillet af Enhedslisten, der gik ud på, at der ikke skulle hæves otte milliarder fra fonden. Han gik åbenbart ud fra, at regeringen havde et flertal for overførslen i og med, at Socialdemokratiet som sædvanlig ville stemme for. Men en sådan stemmeadfærd tillader de parlamentariske spilleregler ikke. Havde man indgået en aftale om finansloven, var det hele finansloven, man stemte om og ikke udvalgte dele af den. Da de øvrige oppositionspartier tilkendegav, at de ikke ville redde regeringen, måtte Dansk Folkeparti derfor skifte mening: Partiet ville ikke stemme for Enhedslistens ændringsforslaget, hvis det ville bringe regeringen i mindretal. Selvom Dansk Folkeparti ikke var »kommet under åget«, som socialdemokraten Per Hækkerup i 1967 sagde det om Socialistisk Folkeparti, da folkesocialisterne for første gang måtte stemme for en finanslov, så tyngede det politiske ansvar alligevel nu tungt på skuldrene og indsnævrede Dansk Folkepartis frihed til at markere særstandpunkter i den offentlige debat.

Et andet politisk interessant forhold var afledt af finanslovsforliget. I 1990 blev et bredt

flertal i Folketinget enige om at regulere overførselsindkomsterne med lidt mindre end hvad løn- og prisudviklingen tilsagde. Differencen var siden hvert år blevet overført til en satspulje, som forligspartierne sideløbende med finanslovsforhandlingerne fordelte til sociale formål. Alle forligspartierne skulle være enige i fordelingen. Da hverken Dansk Folkeparti eller Enhedslisten var en del af forligskredsen, deltog de ikke i den årlige forhandling om fordeling. Det fandt Dansk Folkeparti utilfredsstillende, så efter pres herfra besluttede regeringen formelt at opgive satspuljeforliget. Den ville så senere fremlægge et ny lovforslag som i praksis ville videreføre de gældende principper. Det forslag kunne Dansk Folkeparti så stemme for og dermed blive optaget i kredsen. Hvad regeringen ikke havde regnet med var, at Enhedslisten besluttede sig til også at stemme for. De ville så også skulle deltage i forhandlingerne, en deltagelse som de åbent erklærede skulle bruges til at sabotere ordningen, fordi de – i øvrigt på linie med Dansk Folkeparti – var uenige i principperne bag ordningen. De andre partier bag forliget var stærkt utilfredse med, at regeringen havde bøjet sig for Dansk Folkeparti uden på forhånd at have drøftet opsigelsen med forligspartierne. Den lå nu som den selv havde ret. En løsning på problemet blev ikke fundet i 2002.

Den 11. december blev finansloven vedtaget. Der havde til det sidste været usikkerhed om, hvorledes Socialdemokratiet ville stemme i forbindelse med den del, der omhandlede ældrechecken. Mange forskellige meldinger var kommet fra partiet i ugerne forud, men som beskrevet tidligere havde partiet jo også en del andet at beskæftige sig med i den periode. Det endte dog med, at partiet stemte for. Den samlede finanslov blev vedtaget med støtte fra alle partier undtagen Enhedslisten og Socialistisk Folkeparti, som stemte imod. De parlamentariske normer, der traditionelt hersker i forbindelse med finanslovsvedtagelser, blev fulgt også denne gang.

Det satte sit præg på den indenrigspolitiske situation, at Danmark den 1. juli overtog formandskabet i EU. Der herskede en form for borgfred, så en succesfuld afvikling af formandskabet ikke blev umuliggjort af rent indenrigspolitiske årsager. Den absolut største udfordring var at bringe forhandlingerne om en udvidelse af EU med ti nye medlemslande til en endelig afslutning på det planlagte møde for stats- og regeringscheferne i København den 12.-13. december. Et stort skridt i den retning blev nået, da de 15 stats- og regeringschefer i Bruxelles blev enige om, at de ti ansøgerlande var klar til at blive optaget i 2004 og om, hvor meget de nye medlemmer ville blive tilbudt i landbrugsstøtte. De største hurdler var overvundet. Der var stadig nogle knaster tilbage, som formandskabet nu havde fået mandat til at overvinde i de afsluttende forhandlinger. Det lykkedes. Den 13. december kunne statsminister Anders Fogh Rasmussen foran den samlede verdenspresse i Bellacentret erklære, at et nyt Europa var født. Fra 2004 ville EU foruden de 15 gamle medlemmer også omfatte Cypern, Estland, Letland, Litauen, Malta, Polen, Slovakiet, Slovenien, Tjekkiet og Ungarn.

Halvåret kunne således slutte med en konstatering af, at Danmark havde høstet meget prestige og goodwill på håndteringen af formandskabet. Dels var der meget anerkendende og rosende ord både fra oppositionen og fra udlandet til Anders Fogh Rasmussen for hans lederskab, og dermed til hans minister-

kolleger og især det danske embedsværk, dels for den meget fredelige afvikling af demonstrationerne, noget der stod i skarp kontrast til de voldelige begivenheder i f.eks. Göteborg og Genova.

Indenrigspolitisk var det grundlæggende samarbejdsmonster ikke blevet ændret. Regeringens parlamentariske grundlag var stadig Dansk Folkeparti og kun det, men det var lykkedes regeringen at indgå brede forlig om nogle store reformer. Så i modsætning til første halvår kan betegnelsen blokpolitik ikke bruges som en samlende karakteristik for samarbejds- og modsætningsforholdene mellem partierne i andet halvår. Om det også i 2003 vil lykkes regeringen at indgå brede forlig, når formandskabsparaplyen ikke er der mere, når Socialdemokraterne, måske, finder sig selv igen efter formandsskiftet, og når Dansk Folkeparti efterhånden får større og større medansvar for store dele af den førte politik, vil være et af de partipolitisk interessante temaer at følge.

Det tager tid, før effekterne af regeringens omfattende politiske projekt med grundlæggende omprioriteringer af værdier, holdninger og økonomi viser sig i borgernes hverdag. Hvordan vælgerne så vil reagere over selvfølgelig stor indflydelse på partiernes bevægelser over for hinanden og for deres vilje til kompromis eller konflikt.

Manuskriptet afsluttet 14. februar 2003.

Anmeldelser

Christoffer Green-Pedersen,
*The Politics of Justification:
Party competition and welfare-state retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982 to 1998,* Amsterdam University Press,
224 sider, pris: 24.95 euro

I politiske diskussioner rundt om middagsbordet og i venners lag påstås det ofte, at »socialdemokratiske regeringer fører borgerlig politik, mens borgerlige regeringer fører socialdemokratisk politik«.

Christoffer Green-Pedersen har på grundlag af sin Phd-afhandling skrevet en læseværdig, tankevækkende og informativ bog, der undersøger dette paradoks. Bogen viser, at nye og unge forskere på kompetent og interessant vis kan føre den amerikansk-inspirerede mainstream politologi videre på en måde, der åbner op for nye perspektiver, som i fremtiden vil kunne foldes endnu mere ud og bidrage til at gøre de faglige kløfter indenfor dansk samfundsforskning mindre.

Green-Pedersen analyserer de politiske partier og partisystemets betydning for sociale besparelser og nedskæringer i Danmark og Holland i 80'erne og 90'erne. Der er således tale om et politologisk studie af velfærdsstatens udvikling, hvilket er kærkomment i en tid, hvor sociologer og økonomer i stigende grad er ved at sætte sig på velfærdsforskningen.

Jeg deler i høj grad forfatterens ambition om i højere grad at fokusere på velfærdsstatens *afvikling* end udvikling. Den omfangsrige litteratur om faktorerne bag velfærdsstatens udbygning må suppleres af ny viden om faktorer, der muliggør eller forhindrer forsøg på at tilbagerulle velfærdsstaten. Den amerikanske forsker Paul Pierson har søgt at forklare, hvorfor der er svært at komme igennem med sociale nedskæringer, og nu kommer

der så en bog, der i højere grad søger at forklare, under hvilke betingelser det alligevel er muligt.

Jeg deler også fuldt ud ambitionen om at søge efter en *politisk* forklaring på sociale nedskæringer. Politik spiller i en dobbelt forstand en afgørende rolle for samfundsudviklingen. Der er en stadig kamp mellem forskellige politiske strategier og projekter, og både formuleringen og realiseringen af disse strategier er betinget af de politiske institutioner.

Bogens hypoteser kan kort sammenfattes således: 1) venstrefløjspartier har generelt lettere ved at slippe af sted med at lave sociale besparelser end højrefløjspartier, fordi de ikke mistænkes for at have grimme ideologiske bagtanker med besparelserne, som gennemføres af nød; 2) i lande domineret af blokpolitik (*in casu* Danmark) har venstrefløjen ydermere fordel af, at højrefløjen ikke vil modsætte sig forslag om sociale besparelser, hvorimod højrefløjen vil have svært ved at foretage nedskæringer, fordi den af venstrefløjen vil blive kritiseret for at være socialt uansvarlig; 3) i lande, hvor små midterpartier er tungen på vægtskålen (*in casu* Holland) vil både venstre- og højrefløjen støtte sociale nedskæringer for at komme i regering; 4) alt andet lige vil der følgelig være flere sociale nedskæringer i Holland end i Danmark; 5) nedskæringerne vil dog i begge lande gå hårdest ud over arbejdsmarkedsrelaterede ydelser så som dagpenge, fordi disse har en negativ effekt på erhvervslivets konkurrenceevne. Hypoteserne testes i et komparativt studie af udviklingen i forskellige velfærdsprogrammer i Danmark og Holland i perioden 1982 til 1998.

Bogen er klart og klassisk disponeret. Kapitel 1 præsenterer hypoteserne, og slår til lyd for tesen om at »politics matters«. Kapitel 2 leder os frem mod en teori om sociale nedskæringer, som enten kan forklares ud fra strukturelle forhold i form af

økonomiske og institutionelle forhold eller politiske aktører i form af partipolitik, og hvad der noget vagt refereres til som »politiske diskurser«. Kapitel 3 er et teorkapitel, der meget kortfattet introducerer os til en form for rational choice institutionalisme (adressen er ikke helt klar). Partier er rationelle enhedsaktører, der forsøger at maksimere deres regeringsdeltagelse og stemmeandel. Sociale nedskæringer er umiddelbart ikke særlig populære, men kan være nødvendige på grund af partiernes ønske om at udvise økonomisk ansvarlighed. De politiske partier hævder således deres uskyld ved at argumentere, at sociale besparelser er nødvendige for at redde velfærdsstaten. Muligheden for ud fra rationelle overvejelser at retfærdiggøre sociale nedskæringer på denne måde afhænger dog, som før omtalt, af de politiske institutioner i form af det eksisterende partisystem. I kapitel 4 argumenteres der for valget af lande, velfærdsprogrammer og tidsperiode. Vigtigst er her betragtningerne om ligheder og forskelle mellem Danmark og Holland. Desuden redegøres der for definition, operationalisering og måling af den afhængige variabel »sociale nedskæringer« som den estimerede og faktiske procentuelle forringelse af adgangen til og niveauet for diverse ydelser (en uddybende redegørelse forefindes i bogens appendix). Endelig præciseres de empirisk testbare hypoteser. Resultaterne af den kvantitative test af de empiriske hypoteser præsenteres så i kapitel 5. Med en enkelt undtagelse, der dog kan forklares af specifikke historiske begivenheder, synes alle hypoteser at blive bekræftet. I kapitel 6 og 7 foretages der en kvalitativ analyse af de sociale besparelsers politiske historie i Danmark og Holland, hvilket sker med henblik på afdækning af partiernes forsøg på at retfærdiggøre nedskæringerne. Til sidst diskuteres og forkastes en række konkurrerende forklaringer i kapitel 8, der også indeholder en perspektivering i forhold de to små landes tilsyneladende store tilpasningsevne, der har medvirket til at fremmane 90'ernes beskæftigelsesmirakel.

Jeg nød at læse bogen, som er klar, velskrevet og velargumenteret. Men jeg sad dog tilbage med en række reservationer, spørgsmålstejn, problemer og uforløste potentialer.

For det første er det synd og skam, at politik så hurtigt reduceres til partipolitik. Et mere komplet

billede af de sidste årtiers nedskæringspolitik synes at fordrø et indgående studie af Finansministeriets voksende rolle som indpisker, fagbevægelsens ændrede holdninger til lønkamp og fordelingspolitik, samt vælgerbefolkningens skiftende opfattelse af nødvendigheden af sociale besparelser. At det selvfølgelig er svært at dække det hele, viser blot begrænsningerne i denne form for kvantitativ hypotesetest.

For det andet kan man undres over, at rational-choice folk kan modstå fristelsen for, dels at disaggregere de politiske aktører og analysere de interne splittelser og holdningsforskydninger, og dels at se nærmere på aktørernes gensidige holdningspåvirkning, især over tid. Effekten af 10 års borgerligt styre i Danmark var vel i høj grad, at enigheden om velfærdsstatens urørlighed blev problematiseret, samt at socialdemokraterne lærte, at de var nødt til at fremstå som økonomisk ansvarlige.

For det tredje må der stilles spørgsmålstejn ved valg af lande. Danmark er bestemt ikke noget godt eksempel på blokpolitik. De små midterpartier spiller som oftest rolle som tungen på vægtskålen, og især de Radikale har til for ganske nylig kunnet bestemme, til hvilken side regeringsmagten skulle falde. Muligheden for at afprøve hypoteserne om de betingende institutionelle effekter falder dermed væk. Og nu vi er ved det: er det ikke et problem at holde de danske mindretalsregeringer ansvarlige for sociale nedskæringer, der er gennemført i samarbejde med oppositionen? (efterlønsreformen)

For det fjerde kan man undre sig over valget af tidsperiode, der for Danmarks vedkommende ekskluderer den første lange socialdemokratiske regeringsperiode i 70'erne, hvor der bestemt ikke var de helt store sociale besparelser, men til gengæld inkluderer den anden socialdemokratiske regeringsperiode i 90'erne, hvor meget af det, som Green-Pedersen medregner som besparelser, var del af en omstrukturerende reformpolitik, der bragte os fra forsørgelse til aktivering, og som medførte stigende udgifter til dyre aktiverings- og orlovsordninger.

For det femte er det problematisk at måle sociale nedskæringer som forringelser af enkelte ydelser,

da der dermed ikke tages højde for, hvad der sker i andre parallelle eller supplerende ydelser. Nedskæringer måles bedst i forhold til, hvad der sket med den samlede buket eller kurv af velfærdsydelser, som bestemte klientgrupper modtager.

For det *sjette* så synes de præsenterede data ikke at understøtte de empiriske hypoteser om variationen mellem lande, regeringsperioder og velfærdsprogrammer i nær den grad, som forfatteren ender med at konkludere, at de gør det. Selvom der redegøres for modstridende data i forhold til halvdelen af de empiriske hypoteser, så konkluderes det alligevel, at de teoretisk udledte forudsigelser alt i alt har holdt stik. Værst er det med hypotesen om, at den socialdemokratiske regering skulle have lavet større besparelser i perioden 1993 til 1998, end den borgerlige regering i perioden 1982 til 1993. Den er der ikke fugls føde på. To af de fire velfærdsprogrammer (folke- og invalidepension) er blevet udvidet gennem hele perioden, og for de to andres vedkommende (dagpenge og efterløn) er besparelserne ligeligt fordelt i de to regeringsperioder. Men tal kan jo selvfølgelig læses på mange måder.

Som det *syvende* og sidste vil jeg afslutningsvis efterlyse lidt mere teoretisk og analytisk mod til at udfolde nogle af pointer, der titter frem hist og her, men som underordnes det rationalistiske og objektivistiske hovedspor i bogen. Vi får indledningsvist at vide, at partierne handler rationelt i forhold til regerings- og stemmemaksimering, men hurtigt bliver det klart, at partiernes rationelle strategiske valg finder sted indenfor en bestemt konstrueret meningshorisont, der tillægger velfærdsstaten stor betydning; som gør det vigtigt at fremstå økonomisk ansvarligt; og som udpeger bestemte problemer, der skal løses. At partierne bliver nødt til at folde sig til de hegemoniske politiske diskurser påvises i kapitel 6 og 7, men hvad med at gå skridtet videre og analysere, hvordan de rammesættende politiske diskurser hele tiden betinger, hvad partierne kan gøre og ikke? Hvad med at tage skridtet fuldt ud og se partiernes og de andre politiske aktørers præferencer, handlingspræmisser og retfærdiggørelsesstrategier som diskursive konstruktioner snarere end som resultater af rationel interessevaretagelse? Det er bare et forslag, for der er bestemt også brug for den slags

empirisk opklaringsarbejde, som Green-Pedersen præsterer i denne udmærkede bog.

Jacob Torfing, professor, Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, RUC

Flemming Mikkelsen, (red.),
»Bevægelser i Demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark«,
Magtudredningen, Aarhus Universitetsforlag, 2002, 247 s., 248,00 kr.

Povl Riis, (red.),
»Magtfordelingen mellem interesseorganisationer og det repræsentative demokrati. Er der opstået en ubalance som truer fællesskabet?«
JL-Fondet, 2002, 245 s., pris ikke angivet.

Bøgerne er resultat af to forskellige initiativer. Den første er en udgivelse inden for rammerne af Folketingets Magtudredning, den anden et optryk af bidrag til en prisopgave udskrevet 2001 af JL-Fondet. Begge kredser om problemstillinger, der har med magt og demokrati at gøre. Begge er udelukkende beskrivende og forholder sig alene til udviklingen i Danmark. Ingen af de to bøger indeholder teoretiske overvejelser over, hvordan at studere magt i et moderne samfund, herunder det danske. Ingen sammenligner Danmark med andre lande. Og ingen overvejer, hvad der skal til for, at fremkomme med overbevisende udsagn om demokratiets tilstand. Begge falder med andre ord pænt inden for en efterhånden udbredt tradition i dansk samfundsforskning – at analysere magtforhold uden noget egentligt teoretisk forarbejde; og at bedømme demokratiets tilstand uden at gøre det på grundlag af metodiske overvejelser. Begge ender derfor også op i nogenlunde den samme (forudgivne?) konklusion – at demokratiet er under pres, i krise, eller noget helt tredje, som også kun kan angives ved en metafor.

Det gælder især den sidste – og mest spændende – bog af de to. Her optrykkes de fem vindende bidrag fra JL-Fondets prisopgave. Bidragene er velskrevne, indeholder gode opsummeringer af allerede kendt viden, men kommer derfor af samme grund til (ufrivilligt?) at fremhæve nogle af de problemer, som karakteriserer de sidste års forskningsprojekter og debatbøger om magtens forde-

ling og demokratiets tilstand. Et af disse problemer er ganske påfaldende. Det er iøjnefaldende, at bidragene forholder sig til den samme tematik, beskriver den samme politiske historie, og gør det ved at fremdrage nogenlunde de samme historiske begivenheder, men ikke desto mindre kommer frem til at pege på vidt forskellige udviklingstræk i en diagnose af demokratiets udfordringer. Det nok nær eneste udviklingstræk som alle bidrag fremhæver er »partiernes krise«. Dog uden at der noget sted bliver givet begrundelser for, hvorfor partiorganisationernes forandring i sig selv skulle udgøre nogen særlig forklaring på magtfordelingens forandring eller noget vigtigt afsæt for bedømmelse af demokratiets tilstand.

På en lidt skæv måde bliver bogen derfor spændende læsning, men især for de som i de senere år har deltaget i forskningen om magt og demokrati, og som nu kan se denne forskning »anvendt« og lagt til grund for fortolkning og diagnose og ikke mindst formulering af løsningsforslag. Gensynet vækker til eftertanke og rejser en række principielle spørgsmål. For eksempel: Ved vi tilstrækkeligt om moderne politisk historie, til allerede nu at tage for givet, at historien kan beskrives ved nogenlunde den samme tematik og kan forklares ved nogenlunde de samme faktorer?

Jeg er – som det fremgår – ikke overbevist. Og ville hellere have set flere spørgsmål og færre svar. Min skepsis er blandet med en frygt for, at diagnosen kan blive så selvopfyldende og at fortællingen om magt og demokrati kan blive så stærk, at den kan føre til de forkerte politiske reaktioner eller uhensigtsmæssige politiske forslag.

Folketingets Magtudredning var tænkt som et forsøg på at få mere teoretisk og især empirisk belæg for at konkludere på magtens fordeling og vurdere de demokratiske konsekvenser. Antologien om »Bevægelser i demokrati« er en af mange udgivelser fra Magtudredningen og består i ni selvstændige bidrag holdt sammen af en bred tematisk ramme beskrevet i kapitel 2 og udbygget med en præsentation af de eksisterende teorier i kapitel 3. Begge kapitler er skrevet af antologiens redaktør Flemming Mikkelsen og giver en historisk ramme for udviklingen af de sociale bevægelser i tiden fra 1950'erne og fremefter. Den giver samtidig et velskrevet overblik over de gængse teorier, der

anvendes til forklaring og forståelse af bevægelsernes opståen, nedtur og rolle i de vesteuropæiske lande.

Samlet set er bogen ganske informativ. Den giver et godt indtryk af mangfoldigheden i de sociale bevægelseres opståen og udvikling. Tillige giver den en fornemmelse af, på hvor mange måder socialvidenskaberne har studeret fænomenet. Der er datafyldte beskrivelser; historiske diagnoser; tykke beskrivelser af enkeltstående cases; studier af bykvarterer, hvor fortælleteknikken anvendes. Bortset fra at give et overblik over mangfoldigheden i socialvidenskabelig metode er antologien dog især karakteriseret ved kun at antyde, hvor de spændende spørgsmål ligger gemt i studiet af den organiserede politiske deltagelse i efterkrigstidens Danmark. Spørgsmålene er flere og Magtudredningen skal have tak for at pege dem ud, men kritik for ikke at gøre dem til centrale i studiet af de sociale bevægelser. Jeg skal nævne to ud af flere spørgsmål som fremhæves, men ikke lægges til grund for analyse.

Det første har relevans for temaet om »partiernes krise«. I kapitel 4 skriver Søren Hein Rasmussen, at de politiske partier, men også bredere politiske organisationer, har været »dominerende« (s. 87) i dannelsen af »græsrodsbevægelser«, ligesom partierne har udgjort den vigtigste base af ressourcer for disse (s. 84). Kapitlet rejser spændende spørgsmål: Var græsrodsbevægelserne de eksisterende partiers måde at forholde sig til nye udfordringer på? Kunne partierne – som en anden kamæleon – tage form af græsrod, når det var opportunt? Svarene er vigtige, de stiller tvivl om påstanden om »partiernes krise« og spørgsmål ved, om partiernes krise er et troværdigt udgangspunkt for vurdering af demokratiets tilstand!

Det andet har relevans for spørgsmålet om forholdet mellem de veletablerede (især økonomiske) interesseorganisationer og de nye sociale bevægelser. I kapitel 3 skriver Flemming Mikkelsen, at de organiserede interesser har anvendt kollektive aktioner og at der derfor er eksempler på kollektive aktioner udfoldet af isolerede protestgrupper, som ikke formåede at skabe varige netværk, og af etablerede organisationer, der undtagelsesvist har grebet til manifesterede aktioner (s. 52). Også det rejser spørgsmål: Var kollektive aktioner altid

(eller som hovedregel) uformelt organiserede eller var det også de etablerede interessers måde at forholde sig til nye udfordringer på? Kunne interesseorganisationerne skifte ham efter behag eller kunne græsrodderne udvikle sig til etablerede organisationer? Svarene er vigtige, de stiller tvivl ved den skarpe sondring mellem uformel og formel organisering og rejser spørgsmål om det er hensigtsmæssigt at skelne skarpt mellem veletablerede organisationer og spontane eller uformelle organisationsformer – sådan som det almindeligvis bliver gjort i forskningen om sociale bevægelser og »demokrati fra neden« ?

Ingen af de nævnte spørgsmål rejses. I stedet gøres de til platform for, hvad der nogen steder implicit, og andre steder eksplicit gøres, til en skelnen mellem »elites hegemoniske dominans« (s. 145) repræsenteret ved partier og interesseorganisationer og en »politisk praksis (der) organiserer sig fra neden i åbne netværkskulturer« . I denne skelnen ligger en påstand om magts todeling og at magten kan antage forskellige former – formelle og uformelle. Der ligger desuden en påstand om, at det netop er magts todeling, der karakteriserer efterkrigstidens Danmark og at denne todeling er væsentlig til at forklare de sociale bevægelser opståen. Alligevel efterlades påstanden der. Uden analyse, uden forklaring, uden at blive præciseret eller for den sags skyld stillet til regnskab for almindelig argumentation. Af uforklarlige grunde gøres magtanalysen derfor implicit (i en bog fra Magtudredningen!), men ligger samtidig til grund for at studere sociale bevægelser løstrevet fra et studie af etablerede interesseorganisationer og partiernes udvikling. En sådan kobling af de tre analyser ville have været på deres plads. De ville give mulighed for at studere politikens mange organisationsformer, men også – og måske især – at foretage en analyse af, hvorvidt det er troværdigt at forudsætte at magten er todelt – mellem uformelle og formelle organisationsformer! Og derfor også om det er hensigtsmæssigt at studere sociale bevægelser som om de intet havde eller har med de etablerede organisationer at gøre. Og endelig igen om det er værdigt at postulere at de sociale bevægelser – ensidigt – er udtryk for en åben netværkskultur og de etablerede interesser ensidigt er udtryk for eliternes dominans!

Det gør denne rapport fra Magtudredningen ikke. Hvilket er en synd og skam, og også vækker til bekymring. Er diagnosen om magts fordeling og demokratiets tilstand allerede så stærk, at svarene er givet før spørgsmålene overhovedet bliver stillet?

Ove K. Pedersen
Professor
Institut for Statskundskab
Københavns Universitet

**Agnete Weis Bentzon, Byrial Bjørst
og Henning Koch (red.):**

Retskulturer, Jurist- og Økonomforbundets
Forlag, 2002.

Bogen er det tredje årsskrift fra Institut B, Det juridiske Fakultet ved Københavns Universitet – juristerne i København har det jo med at fordele sig på forskellige institutter efter for andre fuldstændige uigennemskuelige principper. Hvor hører man ellers om et Institut B?

Temaet er retskulturer, et rummeligt begreb som giver forfatterne stor frihed – og som derfor heller ikke garanterer nogen større sammenhæng mellem bogens enkelte bidrag. 15 bidrag plus en redaktionel indledning fylder bogen op. Det ville være for meget sagt, at artiklerne stritter i alle retninger. Men adskillige retninger stritter de i al fald i.

Henning Kochs skarpsindige artikel om Den Europæiske Menneskerettighedsdomstols »dynamiske« og »fremadrettede« fortolkninger er tankevækkende. Så vidt jeg forstår Koch, er han ikke særligt bekymret over denne retsaktivistiske tendens – i modsætning til fx kollegaen G. Toftegaard Nielsen i Århus. Artiklen er under alle omstændigheder et godt sted at få belyst, hvor stor en retsskabende magt jurister i europæiske retskulturer kan have. Det er der nok fortsat en del i Norden, som kunne have grund til at gøre sig klart. For at vurdere denne magt ud fra deres forestillinger om demokrati.

Jens Elo Rytter skriver i udmærket forlængelse heraf om sammenstødet mellem britisk og kontinentaleuropæisk ret. I en kort og meget informativ artikel belyser han, hvor vanskeligt det især er

for den britiske retskultur at tilpasse sig sammenstødet med den kontinentaleuropæiske tradition. I al fald for en ikke-jurist som undertegnede er det den slags artikler, som man kan have nytte af.

Ole Krarups artikel om den retlige integration af de kommende østeuropæiske EU-lande følger udmærket op. Krarup antager i sin højaktuelle artikel, at det bliver endnu vanskeligere for de østeuropæiske lande, at integrere deres retssystemer med EU-retten end det har været for ansøgerlandene ved tidligere udvidelser. Krarup taler om intet mindre end en revolution af kandidatlandenes retssystemer, en revolution som det vil være svært at lande på benene. Ikke alene fordi opgøret med de tidligere socialistiske retssystemer ikke er tilendebragt, men bl.a. også fordi landene ganske simpelt ikke har det nødvendige antal kvalificerede jurister. Krarup er mildest talt ikke optimist, når det drejer sig om integrationen af disse lande. Undertegnede kan ikke vurdere, om Krarups opfattelse af problemernes størrelsesorden er korrekt. Men her er unægteligt stof til eftertanke og videre undersøgelser. Og så er det i øvrigt værd at bemærke, at Krarup er den af årsskriftets forfattere, som skriver med størst glød og umiddelbar evne til at brænde igennem hos læseren. Man fornemmer, at mange års politisk aktivisme omkring EU smitter af på stilen også i mere faglige sammenhænge.

De nævnte artikler har en umiddelbar interesse for andre end jurister og der er et vist fællesskab i tematikken og indfaldsvinklen. Årbogens øvrige artikler udgør i højere grad en blandet landhandel. Af pladshensyn indskrænker jeg mig kun til at omtale nogle artikler, som må antages at have interesse for andre faggrupper. Især nok forvaltningspolitologer som jeg selv.

Kirsten Ketscher giver et eksempel på, at dansk retstradition også kan være ret resistent over for de »fremmede« retskilder. Kirsten Ketscher udgår fra et sørgeligt aktuelt emne: Kommunernes mangelfulde behandling af sager om anbringelse af børn uden for hjemmet. Udgangspunktet er en konkret sag med grove kommunale forsømmelser. Ankestyrelsen og Landsretten har kritiseret kommunen, men fandt ikke anledning til at ændre beslutningen. Begrundelsen herfor var, at selv om den kommunale sagsbehandling led af alvorlige

processuelle mangler, så var der materielt grundlag for beslutningen. Myndighederne får altså en løftet pegefinger for ikke at overholde lovgivningen, men derudover sker der intet – muligvis derfor ser vi årti efter årti massive myndighedsovertrædelser af denne lovgivning i Danmark. Artiklens egentlige fokus er nu, at denne adskillelse af processuelle og materielle krav til en sag udfordres af bl.a. Den Europæiske Menneskerettighedskonvention. Uden for Danmark kan myndighederne også blive pådømt erstatningsansvar for den nævnte type forseelser. Ketscher så vist gerne noget lignende i Danmark. Hun peger på, at mens den klassiske forvaltningsret ser borgeren som »genstand«, så opfatter moderne forvaltningsret borgeren som »deltager« og derfor er det også logisk at stille større processuelle krav til myndighederne. Traditionel tankegang præger dog i vid udstrækning fortsat dansk forvaltningsret.

Vi, der ikke er jurister, kan måske opleve jura som tør og kedelig. Men man skal ikke læse ret længe i en artikel som Ketschers for at forstå, hvor væsentlige spørgsmål for menneskeskæbner, der kan gemme sig bag de tørre ord. Ketscher har en glimrende evne til at fremlægge stof, der fanger og samtidig er meget sagligt.

Carsten Henrichsen giver en præsentation af den svenske forvaltningspolitolog Lennart Lundquists meget heftige angreb på den »økonomisme«, som i stigende grad vinder indpas i den vestlige verdens offentlige forvaltninger. Lundquist fremhæver ikke alene, hvordan klassiske værdier i den offentlige ethos viger for en endimensional økonomi-tænkning, han formaner også embedsmændene til at træde op til forsvar for de klassiske demokrativærdier. Det er udmærket at præsentere de danskere, som endnu ikke har læst Lundquists seneste bøger, for hans synspunkter. Artiklen skæmmes desværre af, at Henrichsen runder af med bl.a. at referere en dansk scient. pol. studerendes ukvalificerede synspunkter, der slet ikke tåler sammenligning med Lundquists. Formålet er formentlig at gøre debatten mere relevant i en dansk sammenhæng. Men resultatet er en noget mat afslutning på artiklen. Læseren må tilrådes at læse Lundquist selv.

Michael Gøtzes artikel om ombudsmandsinstitutionen tager fat på nogle spørgsmål, som i alt for

høj grad har været forsømt – måske på grund af, at ombudsmandsinstitutionen har fået noget sakrosankt over sig. Ombudsmanden jo er Folketingets. Kritik af ombudsmanden kan derfor tolkes om kritik af Folketinget. Dertil kommer, at institutionen er personliggjort – og vi har vel alle noget instinktivt mod offentlige diskussioner, der kan opfattes som personlige. Artiklen er en begyndelse – men vel heller ikke stort mere end det – til en nærmere analyse af institutionens påvirkning og påvirkningsveje. Men betydningen af at fortsætte dette analysearbejde understreges af, at artiklen påpeger, at institutionen reelt fungerer ret så autonomt.

En af de ting, som undertegnede altid har haft svært ved at forstå, er, at menigmand i så høj grad skal bibringes en illusion om, at ombudsmanden personligt gør alt væsentligt arbejde i institutionen. Der er noget underligt før-moderne, næsten voodoo-agtigt over denne personaliserede institutionsautoritet. Ligheden med de illusioner almuen i sin tid skulle bibringes om den enevældige konges arbejdskraft og overblik, strejfer uundgåeligt tanker.

Blandt artiklerne vil jeg også nævne Mette Hartlevs artikel om det informerede samtykke i relationen mellem læge og patient. Det er en problematik om professionsautoritet og – etik, der også er interessant for politologiske forvaltningsforskere.

En del af de øvrige artikler rejser spørgsmål, diskuterer retsfilosofiske spørgsmål, behandler metodespørgsmål eller skitserer forskningsopgaver. Det er min vurdering, at mange af dem har begrænset interesse for ikke-jurister.

Man kan spørge sig om et årsskrift overhovedet er den rette måde at præsentere et instituts forskning på. Der er jo ingen ekstern referee på denne publikation. Som politolog slår det mig, at juristerne egentlig har det nemmere, hvis det er godt nok at publicere på den måde. Vi andre presses mere og mere til at publicere »internationalt«. I praksis helst i amerikanske eller britiske tidsskrifter og i en del tilfælde med en meget begrænset læserkreds, således at »international« let bliver synonymt med stærkt specialiseret faglig provinsialisme. Men det kan jo også være os, der lader os tyrannisere af uvidende politikere, embedsfolk og journalister. Et årsskrift er dog næppe nok til at komme ud over rampen til et bredere publikum. Derfor kunne man også ønske, at nogle af dette årsskrifts bedste artikler kom ud i anden – gerne lidt mindre tør – form til et større publikum.

Tim Knudsen, professor
Institut for Statskundskab
Københavns Universitet.